

KURIER KONSERWATORSKI

NR 7 2010

ISSN 1899-9913

KURIER KONSERWATORSKI

NR 7 2010

WYDAWCA

KRAJOWY OŚRODEK
BADAŃ I DOKUMENTACJI ZABYTEKÓW
NATIONAL HERITAGE BOARD OF POLAND

UL. SZWOLEŻERÓW 9, 00-464 WARSZAWA
TEL. 0-22 628 48 41, E-MAIL: INFO@KOBIDZ.PL
WWW.KOBIDZ.PL

REDAKTOR NACZELNY

dr inż. arch. MARCIN GAWLICKI

REDAKCJA

TOMASZ BŁYSKOSZ

MARIUSZ CZUBA

ELŻBIETA JAGIELSKA

IWONA LIŻEWSKA

ANNA RADŹWICKA-MILCZEWSKA

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

LAURA BAKALARSKA

KOREKTA

TADEUSZ SADOWSKI

OPRACOWANIE GRAFICZNE

PIOTR BEREZOWSKI

DRUK

ARGRAF WARSZAWA

KURIER KONSERWATORSKI

NR 7 2010

ISSN 1899-9913

Marek Siewniak

Wartości kulturowe i przyrodnicze parków zabytkowych.
Natura – kultura

5

Dorota Sikora

Parki historyczne w rejestrze zabytków – ustalenie przedmiotu
i zakresu ochrony, problemy weryfikacji rejestru,
granice ochrony konserwatorskiej

11

Magdalena Lisowska

Badania w ogrodach zabytkowych

17

Barbara Furmanik

Dobry materiałowe w ogrodach zabytkowych

23

Dorota Sikora

Specyfika działań konserwatorskich w ogrodach regularnych

32

Renata Stachańczyk

Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji
konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji
zabytkowych parków i ogrodów

43

Krzysztof Gruszecki

Ochrona i konserwacja parków zabytkowych a prawna ochrona
przyrody. Właściwości wojewódzkiego konserwatora zabytków
w sprawie zezwoleń na usunięcie drzew i krzewów

51

Jolanta Koller-Szumaska

Społeczna promocja prac rewaloryzacyjnych
i pozyskiwanie środków na prace realizacyjne
– na przykładzie Ogrodu Branickich w Białymstoku

57

Iwona Wildner-Nurek

Lista preferencyjna zabytkowych parków i ogrodów dla Narodowego
Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej
– podsumowanie dotychczasowych doświadczeń

61

Prezentujemy Państwu kolejne dwa numery Kuriera Konserwatorskiego (nr 7 i 8), tworzące całość tematyczną. Zawierają one zbiór artykułów będących pokłosiem seminarium „Parki zabytkowe – ochrona i konserwacja”, zorganizowanego w Warszawie w dniach 16-17 czerwca 2009 r. przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków. Referaty wygłoszone podczas seminarium, a także sama dyskusja, w której uczestniczyli pracownicy Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków i ich Delegatur, posłużyły do przybliżenia współczesnych problemów związanych z ochroną i konserwacją parków zabytkowych, wynikających ze stanu ich zachowania oraz sposobów zarządzania i użytkowania.

W zagadnienie ochrony zabytkowych założeń parkowych wprowadza niezwykle interesujący artykuł, omawiający ważne, uniwersalne relacje pomiędzy naturą i kulturą, różnie pojmowane na przestrzeni dziejów: od pełnej harmonii, ścisłego powiązania i wzajemnego uzupełniania się wartości przyrodniczych i kulturowych, po ich zdecydowane przeciwstawienie oraz współcześnie ugruntowany powrót związku natury i kultury przy kształtowaniu krajobrazu, w ramach obowiązującej oba byty zasady zrównoważonego rozwoju.

O prawnych aspektach ochrony zabytkowych parków w powiązaniu z ochroną przyrody oraz występującej nierzadko kolizji pomiędzy różnymi rodzajami interesu społecznego – ochroną zabytków a ochroną przyrody – traktuje kolejny artykuł, w którym podjęto próbę wyjaśnienia problemu zarówno z punktu widzenia ochrony przyrody, jak i ochrony zabytków oraz przedstawienia kontrowersji narosłych wokół skutecznej ochrony drzew i krzewów na obszarach zabytkowych.

Na przykładzie Ogrodu Branickich w Białymstoku przedstawiony został proces organizacji kompleksowych działań konserwatorskich, ze szczególnym zwróceniem uwagi na możliwości pozyskiwania środków finansowych na prowadzenie działań z zakresu promocji społecznej.

Osobny blok tematyczny, obejmujący zawartość Kuriera Konserwatorskiego nr 8, wypełniają praktyczne wskazówki z zakresu prawidłowej pielęgnacji drzew, skierowane do osób bezpośrednio zajmujących się ochroną zabytkowej zieleni, a także pracowników organów konserwatorskich, w kompetencjach których spoczywa podejmowanie decyzji w tych sprawach.

Podsumowanie zagadnień poruszonych na łamach 7 i 8 numeru Kuriera Konserwatorskiego stanowią wnioski poseminaryjne, dotyczące kluczowych zagadnień i najbardziej palących problemów, związanych z zabytkami sztuki ogrodowej, a w szczególności określenia zasobu ogrodów zabytkowych w Polsce, zagadnień prawnych, zagadnień związanych ze współczesnym użytkowaniem parków zabytkowych, ich konserwacją, pielęgnacją, finansowaniem działań konserwatorskich oraz społeczną promocją tej części dziedzictwa kulturowego.

dr inż. arch. Marcin Gawlicki

Dyrektor

Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków

Wartości kulturowe i przyrodnicze parków zabytkowych

Natura – kultura

Marek Siewniak*

Sztukę ogrodową chciałbym potraktować jako dziedzinę, na gruncie której łatwo podać przykłady dynamicznego powiązania pomiędzy pojęciami natury i sztuki. A szerzej rzecz ujmując, będzie tu mowa o uniwersalnych relacjach przyrody i kultury. Żeby uniknąć nieporozumień – traktuję badane pojęcia typologicznie i modelowo. Podaję kilka typów definicji modelowych ujmujących relacje:

1. natura/kultura
2. przyroda/sztuka
3. teoria i praktyka kształtowania krajobrazu.

Wszystkie pojęcia w niniejszym szkicu mają charakter pojęć wieloznacznych. Sądzę, że próba przypomnienia, jak ważne to relacje, może mieć istotne znaczenie dla pracy nad rewaloryzacją ogrodów i kultywacją krajobrazu.

Na przełomie XIX i XX w. i ponownie na przełomie wieków XX i XXI intensyfikują się przemyslenia naszego stosunku do natury jako istotnego wątku dalszego rozwoju kultury. Wydaje się, że jeszcze nigdy architektura ogrodowa i architektura krajobrazu nie stanowiły tak efektywnej płaszczyzny tej dyskusji. Dyskusję taką można by potraktować jako następne przejściowe podsumowanie rozpoczętej jeszcze w Renesansie próby sformułowania relacji natury i kultury.

Natura jest bytem wszelkich nieorganicznych i organicznych form materii, jak i jej przepływu. Istnieje niezależnie od naszej świadomości. Człowiek w swej naturalnej i biologicznej istocie jest produktem materii i jej częścią. Pojęcie natura ma podwójne znaczenie.

Natura	1. całość	2. właściwości
/physis	rzeczy i zjawisk	wrodzone, charakter
przyroda	1. przyroda	2. natura
/natura		
ang. nature	1. nature	2. nature
niem. die Natur	1. die Natur	2. die Natur

Sztukę (gr. *techné*) można pojmować jako rozumnie zorganizowaną działalność w celu bardziej praktycznym niż naukowo-abstrakcyjnym (wcześniejsze znaczenie to biegłość, technika, np. retoryka, stolarstwo, malarstwo, dramat).

ars/techné		
sztuka/kunst	1. artystyczny/kunstowny	2. sztuczny
ang. art	1. artificial	2. artificial
niem. die Kunst	1. künstlerisch/artistisch	2. künstlich

Celem dyskusji są propozycje wizji i nowych rozwiązań rewaloryzacji ogrodów, parków, kształtowania nowych ogrodów, rezerwatów i innych obszarów ochrony przyrody, krajobrazu – w tym zdegradowanego, nowej struktury użytkowania gruntów, stosunku do przyrody w mieście.

W historii rozwoju kultury oba te pojęcia – natura i kultura – występowały oddzielnie, nieraz wręcz przeciwstawnie lub występowały jako wzajemnie warunkująca i wspomagająca się para. Definiowały one relacje pomiędzy światem (kosmosem) a światem ludzkiej kultury.

W ostatnich kilkudziesięciu latach (okresie prawdziwego kryzysu ekologicznego) natura i kultura ro-

* Prof. dr hab. inż. Marek Siewniak jest Prezesem Honorowym Międzynarodowego Towarzystwa Uprawy i Ochrony

Drzew oraz Przewodniczącym Europejskiej Rady ds. Drzew (EAC).

zeszły się. Przez długi okres pojęcia natury i przyrody były czymś autonomicznym. Natura została całkowicie podporządkowana urbanistce, cywilizacji; była też najczęściej przeciwstawiana kulturze. Jednocześnie w wyniku rozbudzonej ekologicznej świadomości powstało przekonanie, że przyrodę można „instalować” jak osiedle, autostradę czy rejon przemysłowy lub wręcz „włączać” albo „wyłączać” (L. Roy, 1986).

W ostatnich kilku latach coraz popularniejszy jest pogląd, że natura i kultura powinny stanowić nierozłączną parę.

Człowiek jest istotą względnie niezależną od świata materialnego – posiada bowiem świadomość i osobowość, których nie da się zredukować do struktur materii.

Można powiedzieć, że obecnie człowiek jest kreatorem i destruktozem otaczającego krajobrazu. Stąd relacje natura/kultura albo sztuka muszą zawierać następujące aspekty:

- twórczą działalność człowieka
- niszczyielską działalność człowieka
- ochronę natury i kultury
- rekultywację/renaturyzację krajobrazu.

Człowiek jako istota społeczna odróżnia się od pozostałej przyrody jej produktywnym, uniwersalnym (tzn. gospodarczym, duchowym i zmysłowym) wykorzystywaniem.

Relacje pomiędzy naturą i kulturą zmieniały się i odzwierciedlały stosunek człowieka do przyrody. W rozwoju natury i antropogenicznego wpływu na nią wyróżnić można trzy okresy:

NATURA NATURANS

(*prima natura*)

– dzika przyroda, krajobraz pierwotny, „Arkadia Pana”, „estetyczna kolonizacja krajobrazu”

NATURA NATURATA

(*secunda natura*)

– przyroda poprawiana, natura idealna, krajobraz kulturowy, krajobraz agrarny

(*terza natura*)

– krajobraz „rajski”, „utopijny”, Arkadia Wergiliusza, ogród renesansowy, ogród barokowy, park klasycystyczny, park krajobrazowy

NATURA PROTECTATA

(*quarta natura*)

– przyroda odnowiona, krajobraz porekultywacyjny przyroda i krajobraz chroniony

Dla współczesnej dyskusji o relacjach natura/kultura wystarczy rozpocząć analizę od XVI w. Na początku czasów nowożytnych naturze, podobnie jak i sztuce, przypisywano siły twórcze. Natura sama tworzy własne formy artystyczne, a więc jest twórcą-artystą. Sztuka posługiwała się wzorami przyrody. Udoskonalania przyrody przez kulturę podejmowały się nie tylko sztuki plastyczne, lecz wszystkie pozostałe dziedziny sztuki w rozumieniu *techné*, a więc medycyna, mechanika, architektura, rolnictwo, pedagogika.

Już w 1540 r. Sebastian Münster stwierdza w swojej *Cosmographii*, że Ziemia tak istotnie się zmieniła w wyniku kultywacji (uprawy roli, budowy miast i wsi), że należałoby ją uznać za zupełnie inną planetę.

Natura i kultura egzystowały równocześnie, koło siebie. Granica pomiędzy nimi często się zacierała. Dzięki temu wzajemne relacje były coraz bardziej bliskie (zintegrowane).

W naturalnym porządku tworzenia świata przypisano wszystkim rzeczom własne miejsce. Obok Boga jako twórcy znajduje się w sferze niebiańskiej **Natura** w postaci nagiej kobiety i małpy symbolizującej **Sztukę i technikę człowieka**, ulepszającej i uzupełniającej naturę („*naturam supplens, adiuvans et corrigens*”).

Sztuka szybko wykryła i wykorzystała uniwersalny porządek. Porządkowi natury przypisano atrybut symetrii. System taki był przydatny dla idei ogrodu. W ogrodzie, w jego naturze, uzewnętrzniła się przy pomocy sztuki właściwa „idealna natura”.

W XVI i XVII w. uwielbiany był duet Natura – Kultura jako twórca wielu przedmiotów, przy czym raz dominowała Natura, innym razem Kultura. Ta przeciwna gra pobudziła do abstrakcyjnego potraktowania zjawisk przyrodniczych i naśladowania natury w artystycznych interpretacjach.

Idea „porządku naturalnego” i geometrii w ogrodzie była podstawowym przedmiotem rozważań wszelkich traktatów ogrodowych XVII i XVIII w. W krajobrazie i w ogrodzie natura i sztuka pospołu obrabiają i szlifują „surowiec” dostarczony przez *prima natura*.

Obecnie – w zaniedbanych lub przekształconych – historycznych ogrodach z tego okresu trudno już

będzie stwierdzić istnienie osobliwości świadczących o takich przemysłeniach.

To wyjaśnia, dlaczego w XVI w. przyrodę krajobrazu tworzonego (czyli krajobrazu kulturowego) zwano „*seconda natura*”, a przyrodę ogrodu włoskiego jako odtworzonego „naturalnego środowiska” – „*terza natura*”.

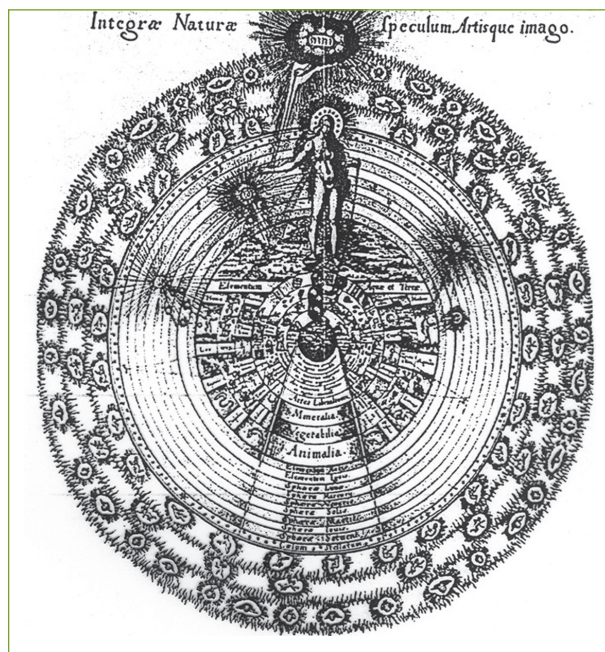
Odkrycie przyrody nastąpiło jednocześnie z akceptacją wartości świata materialnego i postawą bawdzącą. Humanisci zaczęli opisywać przyrodę dla jej

du: źródła cudownej wody, miłe pagóry i zielone łąki jako wspaniałości natury, wraz z odszlamowanymi stawami i jako cały efekt przeznaczył potomnym do odświeżania i uciechy. Tutaj zarysowuje się pełne napięcie pole pomiędzy podziwem dla piękna i potencjałów natury, a możliwościami jej wykorzystania przez człowieka w sztuce ogrodowej.

Na barokowym kartuszu w tym samym ogrodzie Hellbrun arcybiskup Andreas Jacob von Dietrichstein umieścił w 1750 r. napis „...*ars sit supra naturam*,

2. Porządek świata, *Naturam folia*.¹

3. Claude Lorrain (1600-1682), krajobraz pastoralny, 1638 r.

piękna. Artyści składali hołd naturze, uważali ją za wzór i nauczycielkę, badano ją. Celem artysty było naśladowanie natury, ale w jej najdoskonalszych twórcach.

W ogrodzie natura i kultura zaczynają się wzajemnie przenikać, powstają transekty lub strefy „od kultury do natury”. W tekstach powstających w nawiązaniu do *De natura deorum* Cyserona (106-43 p.n.e.) spotyka się pojęcie „drugiej natury”, powstającej przez interwencje człowieka w przyrodę.

Należy stwierdzić, że w XVII i XVIII w. natura i kultura nie stanowiły antytezy, lecz wzajemnie się wspierały i uzupełniały. Najwyraźniej można to zauważyć w kunszcie ogrodu regularnego.

Twórca ogrodu Hellbrun w Salzburgu Markus Sitticus pełen podziwu włączył w 1613 r. do ogro-

vel natura supra artem...”. Zamierzeniem tego pytania było posianie ziarna niepewności: co się ponad co wynosi? Należy dodać, że kartusz był umieszczony nad teatrem sztuk wodnych (ponad sto figurek napędzanych siłą wody odgrywa życie codzienne barokowego miasteczka). Umieszczenie tego pytania w tak eksponowanym miejscu świadczy o tym, że odpowiedź wówczas nie mogła być jednoznaczna. Było ono prowokacją do zastanawiania się nad hierarchią wartości. Dość pewną natomiast wydawać może się dzisiejsza odpowiedź, w kierunku przewagi znaczenia technicznej i artystycznej biegłości.

We wszystkich geometrycznych ogrodowych formach roślinnych można stwierdzić myśl wzajemnego wspierania się pomiędzy naturą i sztuką. Stanowiły one:

- tworzywo zarówno dla architektonicznych, jak i naturalistycznych form, takich jak szpalery, *berceaux*, *bosco*, *ars topiaria*, aleje, gaje, lasy,
- tworzywo dla artystycznych prezentacji roślin użytkowych i ozdobnych *hortus floridus*, rabaty, plat-band, kwietniki.

Stosowanie innych tworzyw, np.: wody, muszli, kamienia, minerałów, hołduje tej samej zasadzie, o czym świadczą grotty, kaskady, baseny, jeziora.

¹ Ilustracje 2, 3, 4, 6 i 7, reprodukcje za: Virgilio Vercelloni, *European Garden. An historical atlas*.

4

5

4. Claude Lorrain (1600-1682), dąb w krajobrazie.

5. *Terza natura*. Równowaga pomiędzy naturą a kulturą.
Fot. K. Branowski.

Poprawianie przyrody i doprowadzanie jej do perfekcji to drugi etap relacji pomiędzy naturą i kulturą. Przyroda dzika (*prima natura*) jest poprawiana i zastępowana przez idealną „*belle nature*” czyli *natura naturata*. Zakres i intensywność „pomagania” naturze, jej ulepszania w XVII i XVIII w. zmienia się i zależy od uwarunkowań lokalnych, narodowych (w tym też mody), stanu nauki i techniki ogrodniczej.

W pewnym momencie ogród staje się samodzielnym symbolem statusu. Powstaje wrażenie, że

w ogrodzie sztuka podporządkowała sobie przyrodę i ją „odnaturyzowała”. Stanowisko to było podsycane angielską krytyką ogrodów regularnych i propozycją ideału ogrodów krajobrazowych.

Ciągle jeszcze powszechnie sądzi się, że lenotrowski Wersal był apogeum tego ujarznienia. Tutaj jednak centralna oś symetrii została podkreślona rzeźbami „Natury” i „Sztuki” na ogrodowej fasadzie pałacu. Symetria kompozycji uważana jest za symboliczne zapewnienie równowagi i przypomina o wewnętrznej spójności pomiędzy przyrodą i kulturą. Była to zasada klasycznej teorii sztuki Francuskiej Akademii. W opartym na boskim wzorcu, symetrycznym ogrodzie umieszczane są twory z całej amplitudy – od naturalnych (bez żadnej obróbki), poprzez te obrobione, aż po daleko przetworzone produkty *techné*.

Podobnie na reliefie tympanonu Panteonu (Erdmannsdorffa) w Woerlitz (1800) Wenus zażegnuje spór pomiędzy syrenami, przedstawicielkami natury i muzami, przedstawicielkami kultury. Wybitny przedstawiciel Oświecenia, książę Franciszek, demonstrował zamiar pojednania natury i kultury, stworzenia w królestwie ogrodów – najpełniejszej syntezy sztuk Oświecenia – jedności wyższego rzędu i pogodzenie przeciwieństw.

Parkowi krajobrazowemu zaprzecza się niejako na własne życzenie artystycznego charakteru (artystycznej natury). Park staje się przypisany „naturze”. Paradoksem jest, że sztuka ogrodowa tworzyła naturę, chcąc się za nią jednocześnie ukryć. Znika stopniowo natura/kultura jako para pojęć. Rozchodzą się drogi duetu pojęć natury i sztuki. Stają się one obszarami dwóch różnych dziedzin naukowych. Mimo to wartość parku i ogrodu mierzy się jeszcze tradycyjnie, niejako z rozpędu według kryteriów pospołu przyrodniczych i artystycznych.

Jean-Jacques Rousseau nawołuje do powrotu do natury (*Retour à la nature*) jako do pierwotnego źródła prawdy.

Instrumentem stają się nauki przyrodnicze. W ogrodzie i krajobrazie nabierają znaczenia nowe pojęcia, takie jak pomnik przyrody, zbiorowisko roślinne, siedlisko. Obok takiej przyrody, w pierwszej linii flory i fauny, egzystował całkowicie autonomiczny świat sztuki. Jedynie jemu według Kanta (1724-1804) przypisywać można kategorii estetyczne. Gilpin (1792) opisuje jednak krajobraz kategoriami artystycznymi: monotonia czy chaos? Banalność czy wzniosłość? Miękkosć czy agresywnosć?

Według Goethego (1749-1832) „(...) piękno natury (naturalne) podporządkowane jest prawu przyrody. Piękno sztuki podporządkowane jest ludzkiemu duchowi. Dlatego to pierwsze wydaje się nam poniekąd związane, a to drugie swobodne”.

8

Potrzebna jest ciągła debata o wartościach piękna natury, o estetyce (przyrody) w ogrodzie i krajobrazie. Człowiek zdaje sobie ciągle podświadomie sprawę z piękna jako immanentnej właściwości przyrody.

Zanikającą parę uzupełniających się pojęć w teoretycznych dyskusjach w XIX i XX w. zastąpiło ich przeciwstawienie. W XX w. ogród powszechnie kojarzyliśmy raczej z naturą. Mimo wszystko, jeżeli nawet nie zdajemy sobie z tego sprawy, ogród cały czas pozostaje przestrzenią, w której zachodzą różnorodne relacje pomiędzy naturą i kulturą.

Ciekawym w wielu aspektach, przykładem nowoczesnej sztuki ogrodowej stał się ogród Moneta (1840-1926) w Giverny. Żywa kompozycja zaaranżowana przez malarza (była wynikiem licznych dyskusji z ogrodnikami, przyrodnikami i artystami) nabiera programowego charakteru, przywracającego ogrodowi wszelkie atrybuty sztuki. Monet oświadczył: „Perhaps flowers were the reason why I became a painter” (idea *Kunstwollen*). Dochodzi ponownie do harmonii pomiędzy naturą i kulturą.

Ochrona przyrody i ochrona zabytków wywodzą się z tych samych kulturowo-historycznych korzeni. W tym sensie należałoby rozpatrzyć sens pożądanego zjawiska roślinności rodzimej. Zarówno architektura ogrodowa, jak i architektura krajobrazu, nie powinna próbować decydować się na rozwiązania odpowiadające na pytanie, co jest decydujące: natura czy kultura. W każdym projekcie powinny być podejmowane próby jak najwszechstronniejszych powiązań obu wątków.

Dopiero w dyskusjach na początku XX w. natura staje się głównym tematem. Wzrasta znaczenie przyrody i krajobrazu. Powstają ruchy ochrony przyrody, upiększania krajobrazu, upiększania miast, z coraz wyraźniejszym podkreśleniem rodzimości. Ruch ten rozwija się skutecznie do dziś. Postuluje on szacunek dla przyrody i oszczędność w użytkowaniu jej zasobów. Natura stała się zjawiskiem kulturowo-przyrodniczym, dwuwątkowym. Przy kształtowaniu obiektów przyrodniczych zachodzą pewne obszary tolerancji ekologicznej albo obszary pewnej swobody działania (zbiorowiska zastępcze, zmiana siedlisk, siedliska sztuczne, nowe, klonowane organizmy lub organizmy GMO, introdukcja i naturalizacja, dziczenie, renaturyzacja, sterowanie sukcesją naturalną rezerwatów przyrodniczych itp.). Dobór form natury może tylko po części opierać się na kryteriach przyrodniczych. Wypracowuje podstawy ekologiczne i chyba doprowadza do przewagi przyrodniczego (krajobrazowego) postrzegania obrazu świata nad industrialnym. Zasada dotyczy zarówno rewitalizacji ogrodów historycznych, jak i tworzonych nowych obiektów.

6. W.S. Gilpin (1724-1804), *picturesque controversy* – banalność natury.

7. W.S. Gilpin (1724-1804), *picturesque controversy* – wzniosłość malowniczości.

Całkowity rozbrat kultury z naturą wydaje się być przypieczętowany ruchami ekologicznymi, desperacko próbującymi ratować przyrodę.

Obecnie przekonanie o konieczności istnienia przyrody stało się tak powszechne, że często nie wymagane są w ogóle jej wartości estetyczne. Doprowadziło to do pewnych niepokojących postaw – „byle dużo, byle zielono”. Postawa taka była usankcjonowana tzw. „współczynnikiem biomasy”. Apogeum takiej postawy przypadło na okres apokaliptycznych wizji dewastacji środowiska przyrodniczego. Zielona, amorficzna gęstwina utożsamiana była z „płucami miasta”, „oazą życia” i nie miała żadnej alternatywy w warunkach skrajnego zniekształcenia środowiska. Desperackimi, donikąd prowadzącymi były i są próby poszukiwania gatunków lub odmian „odpornych”. Zaniechany został już kierunek „ekologiczny”, który zakładał odtworzenie zielonego otoczenia według tzw. „współczynnika biomasy”. Głęboka degradacja środowiska legitymizowała w okresie narastającej apokaliptycznej wizji lat 60-80. XX w. zazielenianie.

Samo zazielenienie było wtedy satysfakcjonujące. Trudno to potępiać, dzisiaj jest jednak niewystarczającym celem. Zachodzi przy tym obawa, kiedy i w jakim zakresie to, co dzisiaj zachwyca, doprowadzi do przekroczenia pewnych progów wytrzymałości lub pewnych pojemności krajobrazu.

Z ograniczoności zasobów Ziemi zdano sobie sprawę na Konferencji Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 r. i zawarto w AGENDZIE 21, co po prostu oznacza *nie pobierać więcej niż Ziemia może uzupełnić*. Coraz więcej ludzi przekonuje się do tej koncepcji, powstają liczne organizacje, deklarujące współpracę w ramach AGENDY 2000.

Zasady te bardzo dobrze korespondują z historyczną ideą Świata-Ogrodu. Wyobrażenie idealnego ogrodu jako modelu zrównoważonego dalszego rozwoju cywilizacyjnego, odpowiedzialnego ekologicznie i środowiskowo, za Ziemię jako za nasz dom (*eikos*).

Dzisiaj obserwujemy sporadyczne, ale skuteczne próby zawłaszczenia wartości kulturowych przez zwolenników ekologii.

W parkach „XXI wieku”, zakładanych na terenach zdewastowanych, roślinność należałoby potraktować jako *quatra natura*. Tutaj oba aspekty mogą być wprowadzone ponownie do równowartościowych członków duetu. Dochodzi do ponownego pojednania natury z kulturą. Wzrasta znaczenie coraz rozleglejszych wtórnych krajobrazów kulturowych, krajobrazów porekultywacyjnych.

Przy czym krajobraz porekultywacyjny może być tutaj rozumiany trojako:

- A. treść; dobro najbardziej podstawowe, w rozumieniu podstawowego siedliska i środowiska życia i
- B. forma; dobro ponadpodstawowe estetycznego środowiska życia człowieka
- C. pełnione określone funkcje.

Celem współczesnej rekultywacji krajobrazu jest odtwarzanie krajobrazów wartościowych zarówno pod względem przyrodniczym, jak i estetycznym. Współczesne kierunki odtwarzania wartościowych

krajobrazów zwane renaturyzacją chytrze zakładają odtwarzanie natury poprzez przekwalifikowanie niepotrzebnych już użytków. Powstały nowe formy ochrony przyrody, obszary chronionego krajobrazu, użytki ekologiczne.

Stopień skomplikowania zarówno przyczyn, jak i celów i sposobów dalszego kształtowania krajobrazu wymaga współpracy wielu specjalistów. Nieodzowny wydaje się powrót do sprawdzonego duetu wspomagających się pojęć natury i kultury jako lejtmotywu wszelkich działań w krajobrazie.

W skali ludzkiej rozwój krajobrazu staje się pochodną jego użytkowania i dostosowywania do potrzeb cywilizacji. Zachodzą przy tym zmiany, krajobraz jest użytkowany wielokrotnie. Z wypalanej puszczy powstawało pole. Pole mogło być ponownie zalesione, urbanizowane lub zindustrializowane, a następnie zrehabilitowane lub zrenaturyzowane. Zmiany takie były wynikiem rachunku ekonomicznego lub rachunku ekologicznego. Poszczególne zmiany formy użytkowania krajobrazu wymagają każdorazowo innych rozwiązań metodologicznych. Każde użytkowanie krajobrazu związane jest z obciążeniem jego elementów. Przeciążenie prowadzi do degradacji i dewastacji elementów lub całości krajobrazu.

Uchwycenie tych zjawisk i wykorzystanie w dalszym użytkowaniu krajobrazu zawiera obowiązująca obecnie zasada zrównoważonego rozwoju (*sustainability*). Koordynującą rolę można przypisać architekturze krajobrazu. Praktycznie architektura krajobrazu musi zharmonizować najprzeróżniejsze wymagania. Uwarunkowania siedliskowe i estetyczne muszą być powiązane z zapotrzebowaniem i wymaganiami społecznymi. Staje się to przedmiotem dyskusji pomiędzy zamawiającym i architektem krajobrazu. Język architektury krajobrazu ma bardzo bogate słownictwo. Zróżnicowane środki strukturalne – kulturowe i przyrodnicze – pomocne są w tworzeniu harmonijnych układów.

Parki historyczne w rejestrze zabytków – ustalenie przedmiotu i zakresu ochrony, problemy weryfikacji rejestru, granice ochrony konserwatorskiej

Dorota Sikora*

HISTORIA PRAWNEJ OCHRONY PARKÓW I OGRODÓW HISTORYCZNYCH

Pierwsze prawne regulacje dotyczące ochrony założeń parkowych zostały zawarte w dekrecie „O opiece nad zabytkami sztuki i kultury” z 31 października 1918 r. Wytyczne do tego dekretu, zatytułowane „Opieka nad zabytkami i ich konserwacja”, wydane dwa lata później, zwracały m.in. uwagę na potrzebę ochrony starych ogrodów ozdobnych i pamiątkowych zadrzewień, alej, pojedynczych okazałych drzew. Zalecenia te zostały wsparte rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 6 marca 1928 r., ustawą sejmową z 25 stycznia 1933 r. i rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 28 grudnia 1934 r. W okresie międzywojennym objęto ochroną prawną niektóre z polskich ogrodów historycznych i opublikowano ich wykaz w Monitorze Polskim z podaniem numerów ksiąg wieczystych.

Kolejnym ważnym dla ochrony założeń parkowych aktem prawnym była Ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach z 15 lutego 1962 r., uznająca konieczność prawnej ochrony ogrodów zabytkowych oraz rzadkich okazów przyrody żywej i nieożywionej, o ile nie podlegały przepisom o ochronie przyrody. Aktualnie ogrody zabytkowe chronią przepisy Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

CHARAKTERYSTYKA ZASOBU PARKÓW, OGRODÓW I ALEJ W REJESTRZE ZABYTEKÓW

Ilość parków historycznych ogółem w Polsce w roku 1993 szacowana była na 9182¹. Wpisem do rejestru zabytków obecnie objętych jest 6805 parków historycznych (nie licząc alej zabytkowych)². Zatem wpis do rejestru zabytków nie obejmuje około 24% parków historycznych, przy założeniu, że w ciągu 15 lat tylko niewielka ich część mogła całkowicie utracić swoje wartości.

Wpisy do rejestru zabytków parków i ogrodów historycznych rozkładają się nierównomiernie w czasie. W latach 40. wpisano 136 parków, w latach 50. – 449, w latach 60. – 423, w latach 70. – 1417, w l. 80. – 2873, w latach 90. – 1239, po 2000 r. – 407.

Zasób związany z założeniami pałacowo-ogrodowymi, dworsko-ogrodowymi, alejami zabytkowymi i innymi formami zabytkowej zieleni wpisanej do rejestru zabytków przedstawia się następująco³:

parki pałacowe – 1945
 parki zamkowe – 119
 parki dworskie – 3182
 parki miejskie – 166
 ogrody willowe – 436
 ogrody klasztorne – 95
 aleje – 132

* Dr Dorota Sikora jest pracownikiem Pracowni Kształtowania Polityki Konserwatorskiej KOBiDZ.

¹ Dane pochodzą z zestawień opracowanych w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu na podstawie informacji nadsyłanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków.

Opublikowane zostały w: *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Suplement I*, „Studia i Materiały”, Warszawa 1994.

² Według danych KOBiDZ.

³ Według danych KOBiDZ.

obiekty niesklasyfikowane i należące do innych, mało licznych kategorii, ujęte w grupie „parki” – 862.

Największą liczebnie grupę wśród omawianych kategorii zabytków stanowią niewielkie założenia rezydencjonalne: dworsko-parkowe oraz pałacowo-parkowe, o powierzchni od kilku do kilkunastu hektarów. Mniej liczna jest grupa założeń pałacowo-ogrodowych o powierzchni ponad 20 ha; najmniej jest wieloprzestrzennych założeń parkowych o powierzchni ponad 50 ha.

Stosunkowo niewielka jest liczba alej wpisanych do rejestru zabytków: 132. W województwach Polski północnej i zachodniej, gdzie układy alejowe w znacznej mierze decydują o charakterze krajobrazu kulturowego, wpisane są pojedyncze aleje: w opolskim – 3, w śląskim – 4, w warmińsko-mazurskim – 4, w pomorskim – 1, w zachodniopomorskim – 4. Sytuacja ta jest szczególnie niepokojąca w obliczu współczesnych masowych wycinek nasadzeń alejowych, prowadzonych przez służby drogowe.

Liczba zabytkowych parków rezydencjonalnych, w których brak jest dominanty architektonicznej lub nie jest ona wpisana do rejestru zabytków wynosi 1632⁴, co stanowi około 25 % wszystkich parków rezydencjonalnych⁵. Sytuacja ta jest szczególnie widoczna w województwach:

- zachodniopomorskim, gdzie na 683 zabytkowe parki rezydencjonalne 391 wpisanych jest bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi 57,2 % tego typu parków na terenie województwa,
- śląskim, gdzie na 221 parków rezydencjonalnych 116 wpisanych jest bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi 52,5% tego typu parków na terenie województwa,
- lubuskim, gdzie na 375 parków rezydencjonalnych 142 wpisanych jest bez głównej dominanty architektonicznej, co stanowi 37,8% tego typu parków na terenie województwa.

Brak dominanty architektonicznej stwarza w parkach zabytkowych większe zagrożenie przekształceniami niż tam, gdzie dominanta się zachowała.

Elementy architektury ogrodowej, wpisane do rejestru zabytków, związane z założeniami rezydencjonalnymi – pawilony, fontanny, pomniki, bramy, ogrodzenia – to 2930 obiekty.

1. Park w Białowieży. W miejscu pałacu wzniesiono Muzeum Przyrodnicze i hotel, trwale przekształcając historyczny układ przestrzenny. Fot. I. Wildner-Nurek.

Tylko 186 założeń parkowych ma wpisane do rejestru zabytków otoczenie, co stanowi 2,9% ogółu wszystkich parków, objętych taką formą ochrony.

ZAGROŻENIA I WYZWANIA

Stan zachowania ogrodu zabytkowego zależy w znacznej mierze od jakości wpisu do rejestru zabytków, a w szczególności od:

- określonego poprawnie przedmiotu ochrony, z jednoznacznym wskazaniem granic ochrony,
- określonego poprawnie zakresu ochrony, uwzględniającego specyfikę danego ogrodu zabytkowego,
- uzasadnienia wpisu, określającego wartości, dla jakich dany ogród jest chroniony,
- obecności wpisu do rejestru zabytków otoczenia parku (w uzasadnionych przypadkach).

Z obserwacji wynika, że większość wpisów do rejestru zabytków dla opisywanych kategorii zabytków, zwłaszcza sporządzonych w latach 50., 60., 70., 80. ub.w., nie określa jednoznacznie przedmiotu i zakresu ochrony, a uzasadnieniem jest lakoniczne stwierdzenie „wartości zabytkowe, artystyczne i historyczne”. Tak uzasadnione są wpisy dla Łazienek, Ogrodu Saskiego w Warszawie, parku w Ursynowie. Brak jest załączników graficznych z numerami ewidencyjnymi działek, nie jest chronione otoczenie, wpisy nie zawsze obejmują całość założenia. Braki te uniemożliwiają skuteczną ochronę prawną i konserwację zabytkowych założeń.

⁴ Zasób pałaców, zamków, dworów w bazie danych KOBiDZ obejmuje te, które są wpisane do rejestru zabytków; nie można natomiast wykluczyć, że historyczna dominanta istnieje, natomiast nie jest wpisana do rejestru.

⁵ Określenie „ogrody rezydencjonalne” objęło wszystkie ka-

tegorie ogrodów, w których z ich natury powinna występować dominanta architektoniczna: pałac, dwór, zamek, willa. Dla uproszczenia statystyki w kategorii tej zawarto również nieliczną grupę ogrodów klasztornych, sanatoryjnych, szkolnych i szpitalnych.

PRZEDMIOT OCHRONY I ZAKRES OCHRONY

Zasady sporządzania decyzji o wpisie do rejestru zabytków określa Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 14 maja 2004 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. Nr 124, poz. 1305). Zgodnie z powyższym rozporządzeniem jako przedmiot ochrony należy rozumieć „rodzaj zabytku, określenie otoczenia zabytku lub nazwę zabytku”. W decyzji należy zawrzeć również „zakres ochrony”, który rozporządzenie definiuje jako „treść rozstrzygnięcia zawartego w decyzji”.

Określając **przedmiot ochrony konserwatorskiej** dla parku zabytkowego, powinno się zatem wymienić nazwę własną parku (o ile taką posiada), podać jego rodzaj, lokalizację oraz zasięg terytorialny. Zasięg terytorialny należy zdefiniować poprzez wymienienie numerów ewidencyjnych działek, na których park jest położony, podanie powierzchni łącznej parku oraz dołączenie do decyzji o wpisie do rejestru zabytków załącznika graficznego w postaci mapy ewidencyjnej gruntów z zaznaczonym przebiegiem granic wpisu. Granice te powinny przebiegać wzdłuż granic działek, a tam gdzie nie jest to możliwe – wzdłuż trwałych elementów zagospodarowania terenu np. dróg, rowów. Powinny wynikać z zachowanej w terenie substancji zabytkowej danego parku, a ich wyznaczenie należy poprzedzić rozpoznaniem granic historycznych i ich konfrontacją z aktualnym zasięgiem kompozycji ogrodowej.

Zakres ochrony powinien wynikać z indywidualnych cech danego obiektu, decydujących o jego tożsamości oraz z zachowanej substancji zabytkowej. Zgodnie z postanowieniami Karty Florenckiej chroniona powinna być autentyczność ogrodu, dotycząca zarówno jego rysunku (układu przestrzennego), jak i elementów składowych (ukształtowania terenu, zieleni, dróg, układu wodnego, elementów architektonicznych)⁶. Potrzeba ochrony układu przestrzennego wynika z naturalnej zmienności ogrodu w czasie (na skutek sukcesji naturalnej lub działalności człowieka) i konieczności cyklicznych uzupełnień tworzących, składającego się na ogród⁷.

Określając zakres ochrony, należy zatem wymienić te elementy i cechy parku zabytkowego, które są nośnikami wartości, przesądzających o wpisie danego parku do rejestru zabytków. Ich charakter i liczba

2. Park pałacowy w Ursynowie – Aula Kryształowa projektu Stefana Tworowskiego, lata 50. XX w. Fot. D. Sikora.

powinny być uzależnione od specyfiki danego obiektu. Mogą to być przykładowo:

- historyczny układ przestrzenny parku (określić rodzaj układu),
- historyczny zasięg terytorialny parku (o ile taki przetrwał),
- historyczne powiązania widokowe (wymienić, jakie),
- historyczny układ nasadzeń i jego skład gatunkowy,
- historyczny układ drogowy (wymienić elementy),
- historyczny układ wodny (wymienić elementy),
- historyczne elementy architektury ogrodowej (wymienić, jakie).

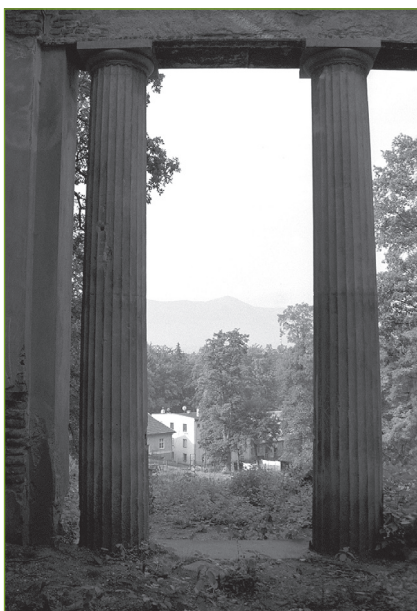
W obecnych realiach, przy bardzo ogólnym określeniu zakresu ochrony, często nie wiadomo, czy np. współczesne budowle znajdujące się w granicach parków zabytkowych są objęte ochroną i w jakim zakresie. Przykładowo, na terenie parku w Ursynowie wpis do rejestru zabytków obejmuje⁸: pałac z oficynami, teren parku w Ursynowie i taras ze schodami w parku w Ursynowie. Nie ma jednak jasności, czy znajdująca się na terenie parku zabudowa z lat 50. XX w. projektu Stefana Tworowskiego, z dekoracjami autorstwa wielu wybitnych artystów z lat 50., też podlega ochronie czy nie. Fakt jej przebudowy w ostatnich czasach (np. dodanie schodów z rampami i kwietnikami przed Aulą Kryształową) pokazuje, że ochrona konserwatorska jej nie obejmuje, chociaż, zdaniem autorki, obej-

⁶ Karta Florencka, art. 4 i art. 9.

⁷ Forma przestrzenna ogrodów okazała się bardzo trwałą w czasie. W ogrodzie w Podhorcach przetrwała 370 lat, w Ogrodzie Wilanowskim – 330 lat, w Ogrodzie Branickich

w Białymstoku – 300 lat, podczas gdy trwałość jednej generacji form roślinnych ogrodu oceniana jest wg prof. Longina Majdeckiego na około 100 lat.

⁸ Decyzje z lat 1965-1973.

3. Park w Bukowcu w Kotlinie Jeleniogórskiej. Otwarcie widokowe w kierunku Śnieżki. Fot. archiwum KOBiDZ.

mować powinna. Nie wiadomo również jak traktować inne budowle znajdujące się na terenie ursynowskiego parku, których wartość z punktu widzenia ochrony zabytków jest wątpliwa. Czy np. budynek dydaktyczny dawnego Oddziału Architektury Krajobrazu z elewacjami z blachy trapezowej, z przełomu lat 70. i 80. ub.w. jest objęty ochroną czy też nie? Wątpliwości tego typu może rozwiązać jedynie precyzyjne określenie zakresu wpisu do rejestru zabytków.

W wielu parkach zabytkowych czytelne są nawarstwienia wielu kolejnych epok. W trakcie prac restauratorskich często niszczy się je, gdyż zakres wpisu nie precyzuje, co jest chronione. Dobrym przykładem parku historycznego, w którym konieczność szanowania nawarstwień wynika z zakresu wpisu do rejestru zabytków jest park w Charlottenburgu w Berlinie. Restaurując tamtejszy salon ogrodowy z parterami, zachowano formę przestrzenną i detal nadane mu przez powojennych projektantów z lat 50. XX w., co wynikało z treści wpisu do rejestru zabytków. Wpis ten stwierdza, że ochronie podlegają tereny rezydencji Charlottenburg, zaprojektowane w 1697 r. przez Simeona Godeau, później poszerzone i przeprojektowane. Tu w niemieckim wpisie następuje wymienienie ważniejszych faz przekształceń po czasy współczesne i zachowanej substancji zabytkowej pochodzącej z tych faz. Z wpisu tego zatem jasno wynika, że chronione są nie tylko XVIII-wieczne relikty, pochodzące z czasów pełnej świetności ogrodu, ale również nawarstwienia późniejsze, w tym także będące wynikiem powojennych prac konserwatorskich.

Przyjęcie takiego podejścia do formułowania zakresu ochrony we wpisach do rejestru zabytków jednoznacznie określiłoby kierunek ewentualnych prac

konserwatorskich i wykluczyło niszczenie jakichkolwiek nawarstwień, uznanych za cenne.

W uzasadnionych przypadkach ochronie poprzez wpisanie do rejestru zabytków powinno podlegać również otoczenie zabytkowego parku.

Powiązania ogrodów z otoczeniem miały historycznie różny charakter, wynikający z rangi rezydencji, w skład której wchodziły, jej lokalizacji, obowiązujących zasad w kształtowaniu przestrzeni. Dla XVII-wiecznych kompozycji ogrodowych były to szerokie otwarcia na otaczający krajobraz; powiązania XVIII-wieczne wyrażały się w wielokilometrowych układach alejowych, kanałach i osiach, parki XIX-wieczne często „zapożyczały” widoki na krajobraz otaczający, w celu optycznego powiększenia kompozycji i stworzenia wrażenia jedności z naturą. Wiele parków, niezależnie od epoki, w jakiej powstały, stanowiło element większych kompozycji urbanistycznych czy ruralistycznych.

W Karcie Florenckiej stwierdzono: „Ogród sam w sobie czy też związany z budowlą zabytkową, której stanowi nierozdzielne uzupełnienie, nie może być oddzielony od swojego otoczenia, czy będzie nim środowisko miejskie czy wiejskie, sztuczne czy naturalne”. Otoczenie może być wpisane do rejestru zabytków jedną decyzją, łącznie z parkiem zabytkowym lub objęte samodzielnym wpisem. Celem ochrony otoczenia jest zazwyczaj konieczność ochrony wartości danego parku, wynikających z jego relacji z krajobrazem otaczającym: osi i otwarć widokowych, właściwej ekspozycji danego parku w krajobrazie, zachowania ciągłości tradycyjnego sposobu użytkowania terenów otaczających, o ile ma to wpływ na recepcję danego parku zabytkowego. Granice otoczenia parku powinny być wyznaczone analogicznie jak dla parku: poprzez wymienienie w decyzji numerów działek ewidencyjnych oraz zaznaczenie przebiegu granic otoczenia na załączniku graficznym w postaci mapy ewidencyjnej gruntów.

O ile ukształtowane historycznie związki z krajobrazem otaczającym dotyczą znacznych areałów i obejmują tereny nasycone substancją zabytkową, mającą własną wartość, to ich ochrona wykracza poza kategorię wpisu do rejestru zabytków otoczenia parku zabytkowego. Mogą być natomiast, łącznie z parkiem, objęte ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków jako układy urbanistyczne, ruralistyczne, krajobrazy kulturowe, parki kulturowe. Chronione oddzielnymi wpisami mogą być również pojedyncze elementy krajobrazu otaczającego park zabytkowy – np. aleje zabytkowe.

W wyniku braku ochrony powiązań krajobrazowych ogrodów zabytkowych na osi pałacu Branickich w Białymstoku wzniesiono kilkunastopiętrowy bu-

4. Urząd Miejski w Białymstoku, wzniesiony na osi pałacu Branickich. Fot. D. Sikora.

dynek Urzędu Miasta, na zamknięciu widoku przez Jezioro Wilanowskie – elektrociepłownię „Siekierki”, wilanowska Oś Królewska praktycznie przestała istnieć, sukcesywnie zacierana przez zabudowę jednorodziną, zabudowę osiedlową „Miasteczka Wilanów” i zadrzewienie (samosiew) na terenie parku ursynowskiego (uznanego za rezerwat przyrody). Otwarcie widokowe z Parku Olińskiego w kierunku morza zostało przysłonięte niefortunnie posadzonymi drzewami.

Na zakończenie rozważań nad przedmiotem i zakresem ochrony konserwatorskiej autorka pragnie zwrócić uwagę na fakt, iż współcześnie toczą się dyskusje nad nowym sposobem sformułowania pojęcia zakresu ochrony konserwatorskiej. Pojęcie to – w nowym rozumieniu – dotyczy sfery konserwatorskiego zarządzania zabytkiem. Tak rozumiany zakres ochrony wynika z przedmiotu ochrony konserwatorskiej, określonego we wpisie do rejestru zabytków, natomiast sam w decyzji o wpisie do rejestru zabytków nie występuje. Przykładowo, jeśli we wpisie do rejestru zabytków parku zabytkowego w przedmiocie ochrony wymieniony jest historyczny układ nasadzeń i jego skład gatunkowy, to w zakresie ochrony powinien się znaleźć zapis mówiący o konieczności jego ucztylenia w oparciu o historyczne doboru roślinne, właściwe dla danego parku.

Zakres ochrony, w powyższym rozumieniu, precyzuje, jak dany zabytek należy chronić, jakie w związku z tym działania podjąć, jaki powinien być sposób jego użytkowania i dopuszczalny zakres ewentualnych adaptacji do współczesnych potrzeb. Z uwagi na fakt, iż tak sformułowany zakres ochrony w decyzji o wpisie do rejestru zabytków nie występuje, powinien być on zawarty w innych dokumentach: w zaleceniach konserwatorskich wydanych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela zabytku oraz w ustaleniach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Wprowadzenie w życie zasygnalizowanych powyżej rozwiązań, dotyczących nowego znaczenia pojęcia zakresu ochrony konserwatorskiej, wymaga zmian w obowiązujących regulacjach prawnych.

UZASADNIENIE WPISU

W uzasadnieniu wpisu do rejestru zabytków powinny zostać określone te indywidualne wartości danego parku, ze względu na które wpis został dokonany. Zwyczajowe stwierdzenie, uzasadniające wiele wpisów: „wartości zabytkowe, artystyczne, historyczne”

powinno zostać rozwinięte o wyjaśnienie, co w danym ogrodzie historycznym wartości te oznaczają, np.: autentyczność zachowanej substancji i układu przestrzennego, integralność, dzieło znanego projektanta, związek z postacią historyczną bądź wydarzeniami historycznymi, unikalność rozwiązań projektowych, harmonijne wpisanie w krajobraz otaczający, harmonijne powiązanie z architekturą, rozwiązania oparte na tradycjach regionalnych, rozwiązania czerpiące z tradycji sztuki europejskiej etc.

Wadą wielu starych wpisów do rejestru zabytków jest fakt traktowania parku zabytkowego jako jedynie otoczenia pałacu czy dworu, w związku z czym brak jest w decyzji uzasadnienia dla wpisu parku. Na przykład wpis do rejestru parku w Nieciesławicach z 1958 r. mówi o uznaniu za zabytek „dawnego dworu w Nieciesławicach wraz z otaczającym parkiem”, przy czym treść uzasadnienia dotyczy jedynie dworu: „zabytek budownictwa drewnianego z XVIII w.”, co nie wyjaśnia, czy sam park ma wartość zabytkową i co w przypadku tego parku jest przedmiotem ochrony. Uzupełnieniem tego wpisu może być postanowienie wojewódzkiego konserwatora zabytków, wydane na wniosek strony, wyjaśniające treść decyzji i precyzujące jej uzasadnienie.

WSPÓŁCZESNE WYJAŚNIANIE TREŚCI DECYZJI O WPISIE DO REJESTRU ZABYTKÓW Z LAT 60. I 70. XX W.

Zagadnienie to zostanie przedstawione na podstawie wyjaśnienia dwóch decyzji: o wpisie założenia urbanistycznego w Wilanowie (z 1965 r. i 1973 r.) i wpisie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie (z 1973 r.).

Wpis założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie z 1973 r. uzasadniono wartościami: artystyczną, zabytkową i historyczną. Na prośbę obecnej Dyrekcji Muzeum Pałac w Wilanowie Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków wydał postanowienie wyjaśniające treść starej decyzji. Do postanowienia

dołączono załącznik graficzny, określający granice ochrony, natomiast w treści postanowienia wymieniono numery ewidencyjne działek objętych ochroną konserwatorską. Ustalając granice wpisu, konserwator przeprowadził analizę zachowanych dokumentów z okresu kiedy przeprowadzono wpis (pocz. lat 70. XX w.), w celu ustalenia, jakie tereny były wówczas uważane za park zabytkowy. Procedura ta spowodowała, że część obszaru założenia wilanowskiego, nie traktowanego w latach 70. ub.w. jako park (np. na granicy z dawną wsią Wilanów), a wchodzącego historycznie w skład kompozycji parkowej, znalazła się poza granicami wpisu.

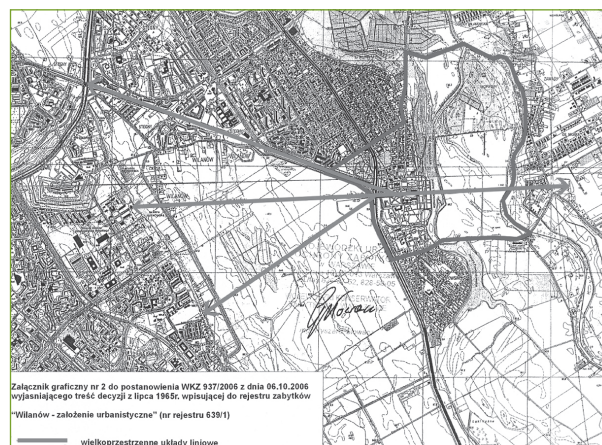
Wpis założenia urbanistycznego Wilanowa z lat 1965 i 1973, uzasadniony jedynie wartościami zabytkową i historyczną, również podlegał wyjaśnieniu. W postanowieniu wyjaśniającym wskazano, jakie tereny tworzące historyczny układ urbanistyczny objęte są wpisem. Granice wpisu urbanistycznego określono na podstawie rozpoznania przekazów archiwalnych i zachowanej w terenie substancji zabytkowej⁹.

W efekcie tych wyjaśnień wpis urbanistyczny objął część obszaru powiązanego historycznie z rezydencją i wsią Wilanów, a także wielkoprzestrzenne układy liniowe: Oś Królewską oraz historyczne trakty do dawnych folwarków Wolica i Służew, w granicach linii rozgraniczających ulic. Z wpisu wyłączono trwałe przekształcone tereny „Miasteczka Wilanów”.

PROBLEMY WERYFIKACJI REJESTRU ZABYTEKÓW W ZAKRESIE PARKÓW I OGRODÓW ZABYTEKOWYCH

Podstawowym problemem przy weryfikacji rejestru zabytków w zakresie parków zabytkowych w skali całego kraju jest brak aktualnego rozpoznania ich zasobu. Akcja ewidencyjna dla tej grupy zabytków, dotychczas nie zakończona, prowadzona była głównie w latach 70. i 80. XX w., a więc otrzymane w jej wyniku dane, po upływie około 30 lat, są w znacznej mierze nieaktualne.

Bez rozpoznania aktualnego stanu ogrodów zabytkowych trudno ocenić, na ile rejestr zabytków obejmuje obiekty zasługujące na to, aby się w nim znajdować i jakie ich wartości przesądziły o wpisie. Trudno również ocenić, przy niepełnym rozpoznaniu zasobu, ile wpisów wymaga wyjaśnienia. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków prowadzi aktualnie akcję opisu zasobu zabytkowego znajdującego się w rejestrze zabytków, w tym także zabytkowych parków i ogrodów.

5. Załącznik graficzny do wpisu do rejestru zabytków układu urbanistycznego Wilanowa opracowany przez Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

DZIAŁANIA KONIECZNE DO PODJĘCIA W PIERWSZEJ KOLEJNOŚCI W CELU POPRAWY STANU PRAWNEJ OCHRONY PARKÓW I OGRODÓW ZABYTEKOWYCH

- Przeprowadzenie postępowań wyjaśniających nieprawidłowe wpisy parków historycznych do rejestru zabytków, ze szczególnym uwzględnieniem:
 - sprecyzowania przedmiotu ochrony, w tym jednoznacznego nazwania parku i określenia jego lokalizacji, wymienienia chronionych elementów, w tym również nawarstwień uznanych za cenne,
 - określenia granic wpisu do rejestru zabytków z podaniem numerów ewidencyjnych działek objętych ochroną konserwatorską, opracowania załącznika graficznego,
 - określenia zakresu ochrony, wynikającego z indywidualnych wartości danego parku,
 - określenia w uzasadnieniu wpisu, ze względu na jakie wartości dany park i jego elementy są chronione,
 - rozpoznania powiązań z krajobrazem otaczającym i – jeśli jest to uzasadnione – podjęcia działań na rzecz ochrony tych powiązań.
- Rozpoznanie zasobu parków historycznych w Polsce pod kątem:
 - wyznaczenia parków historycznych do wpisania do rejestru zabytków (parków dotychczas wpisem nie objętych, których wartości przesądzą o konieczności ochrony prawnej),
 - wyznaczenia parków, które utraciły swoje wartości, do skreślenia z rejestru zabytków.

⁹ Mazowiecki Wojewódzki Konserwator zabytków posłużył się w tym celu opracowaniem: D. Sikora, A. Hanaka, *Opinia*

dotycząca postulowanych granic wpisu założenia wilanowskiego do rejestru zabytków, KOBiDZ, Warszawa 2005.

Badania w ogrodach zabytkowych

Magdalena Lisowska*

Karta Florencka, art. 15

Każda restauracja, a tym bardziej restytucja ogrodu historycznego może być przedsięwzięta dopiero po dokonaniu analizy polegającej na badaniach archeologicznych i na zebraniu wszystkich dokumentów dotyczących danego ogrodu lub ogrodów o analogicznym charakterze w celu zapewnienia mającym nastąpić działaniom charakteru naukowego. Przed przystąpieniem do prac wykonawczych, badania te powinny być zakończone wnioskami, które zostaną poddane pod rozwałę i uzależnione od zgody kolegalnej.

Jak zacytowano powyżej, Karta Florencka z 1981 r., uznała konieczność badań w ogrodach historycznych za etap niezbędny w procesie rewaloryzacji. W zależności od rangi obiektu, stopnia skomplikowania jego układu kompozycyjnego, ilości nawarstwień etapów przekształceń stylistycznych i wielu innych czynników, zakres badań może nieco się różnić. Poniżej przedstawiono ogólny rys i zakres badań, które pozwalają stworzyć właściwe wytyczne konserwatorskie i wyciągnąć prawidłowe wnioski co do kierunku procesu rewaloryzacji i niezbędnych działań w celu przywrócenia świetności danemu obiektowi i zapewnienia mu dobrego funkcjonowania w warunkach współczesnych. Cały proces badawczy można podzielić na trzy etapy.

ETAP I – ZBIERANIE INFORMACJI

Na ogół podstawowym źródłem informacji jest obiekt sam w sobie. Dlatego jego dobre poznanie jest podstawą wszelkich działań konserwatorskich. Ze względu na to, że badania ogrodów zabytkowych są interdyscyplinarne, wykonywane często przez osoby o różnych specjalnościach (architektki krajobrazu, architektki, historycy sztuki, botanicy), można równole-

gle prowadzić badania w terenie, archiwach, bibliotekach oraz pozyskiwać informacje w odpowiednim dla obiektu Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków lub jego delegaturze.

1. INFORMACJE FORMALNO-PRAWNE O ZASOBIE ZAŁOŻENIA: JEGO STANIE PRAWNYM WŁASNOŚCI, OCHRONY ORAZ POŁOŻENIU

Są to bardzo ważne dane, często zdarza się bowiem, że obiekt w swoich historycznych granicach ma obecnie wielu właścicieli, a wpis do rejestru zabytków jest nieprecyzyjny (il. 1) lub w ogóle pozbawiony opisu granic czy przedstawiającego je załącznika graficznego. Uzyskanie dokładnych informacji pozwoli określić rodzaj działań i postulatów ochronnych dla danego obiektu oraz zalecić formy kooperacji współwłaścicieli w celu podkreślenia wartości obiektu jako całości (w pierwotnych historycznych granicach).

2. INWENTARYZACJA SZCZEGÓŁOWA DRZEWOSTANU I OGÓLNA TERENU

Wyniki prac wykonanych w terenie powinny zostać przedstawione w tabelach (gdzie należy podać nazwę łacińską i polską rośliny, pierśnicę¹ w centymetrach, orientacyjny zasięg korony drzewa w metrach i orientacyjną wysokość w metrach) oraz na szczegółowym rysunku. Dla dokładności późniejszych analiz wskazane jest wykonanie tego opracowania na mapie sytuacyjno-wysokościowej z naniesionymi geodezyjnie punktami drzew w skali 1:500 lub w przypadku obiektów wielkoprzestrzennych w skali 1:1000. Ważne jest skrupulatne wykonanie tego etapu badań, ponieważ później posłużą one do wykonania analiz pozwalających określić układ przestrzenny założenia (wiekowej i gatunkowej drzewostanu). Dlatego też istotne jest

* Autorka jest pracownikiem Pracowni Kształtowania Polityki Konserwatorskiej KOBiDZ.

¹ Pierśnica to średnica pnia w centymetrach na wysokości około 120-130 cm od poziomu gruntu.

1. Analiza granic faktycznej ochrony wpisem do rejestru zabytków dla założenia zamkowo-parkowego w Dąbrówce Starzeńskiej, reprodukcja za: M. Lisowska, *Park zamkowy w Dąbrówce Starzeńskiej*, T. I, *Stan istniejący*, Warszawa 2008, archiwum KOBiDZ.

nanoszenie również relikwów dawnego układu w postaci karp czy odrostów korzeniowych z karp. Pomoże to w przyszłości określić miejsce i gatunek nasadzenia uzupełniającego w projekcie wykonawczym.

Zaleca się dokładnie udokumentować fotograficznie inwentaryzację ogólną terenu, naniesioną na jedną planszę z inwentaryzacją dendrologiczną (uwzględniającą przedepty, budynki, drobne elementy wyposażenia i wszelkie detale nie naniesione na mapę sytuacyjno-wysokościową). Często bowiem w trakcie pracy nad projektem rewaloryzacji pojawiają się dodatkowe pytania i wątpliwości, które dzięki dokumentacji fotograficznej udaje się rozwiązać bez konieczności ponownego wyjazdu w teren.

3. KWERENDA BIBLIOGRAFICZNA I ARCHIWALNA

Najcenniejszych informacji o elementach założenia i ich rozplanowaniu dostarcza na ogół różnego rodzaju ikonografia obiektu: rysunki, grafiki, obrazy, pocztówki, fotografie archiwalne i plany założenia. Bardzo istotne jest zamawianie skanów z oryginałów w możliwie najlepszej rozdzielczości (od 600 dpi). Pozwala to na wnikliwą ich analizę, ujawniając często niezauważone do tej pory szczegóły, ponieważ ilustracje dostarczają bardzo szczegółowych informacji, jak: rodzaje użytych materiałów, napisy na rzeźbach, gatunki roślin, rysunek obsadzeń parterów itd. Dlatego też im gorszy jakościowo materiał archiwalny uzyskamy, tym mniej informacji uda się z niego odczytać. Ponadto bezcenne okazują się archiwalne dokumentacje sporządzane często przy nowych zakupach do majątku lub przy zmianie właściciela

– tzw. inwentarze. Źródłem informacji jest również cała epistolografia, pamiętniki, książki o tworzeniu ogrodów i przewodniki pisane przez samych autorów ogrodu (np. Izabeli Czartoryskiej, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Hermann'a von Pückler-Muskau, *Andeutungen über Landschafts-Gärtnerei*, Édouarda André, *L'art des jardins. Traité général de la composition des parcs et jardins* itd.).

Ciekawych wiadomości o obiekcie dostarczają często wywiady z ludźmi pamiętającymi dane miejsce w okresie świetności. Należy jednak do tych informacji podchodzić z dużą ostrożnością, gdyż są to wspomnienia z okresu dzieciństwa tych wiekowych dziś osób, kiedy wszystko na ogół wydaje się większe, piękniejsze i wspanialsze.

ETAP II – ANALIZA ZEBRANYCH INFORMACJI

Po uzyskaniu informacji dotyczących obiektu – jego stanu aktualnego, zinwentaryzowaniu drzewostanu, form terenowych i zebraniu materiałów historycznych, należy przejść do ich przeanalizowania. Często informacje z terenu uzupełniają się z materiałem historycznym, więc prowadząc analizy, należy się posiłkować wszelkimi zebranymi danymi. Dopiero bowiem pełny obraz powstał dzięki znajomości zarówno historii i przemian obiektu, jak i jego stanu obecnego, pozwoli, w zestawieniu z planowanymi dla niego funkcjami współczesnymi, na opracowanie właściwych wniosków i wytycznych konserwatorskich.

1. ANALIZA PRZEMIAN UKŁADU PRZESTRZENNEGO

Wiadomości uzyskane w wyniku kwerend: archiwalnej i bibliotecznej, w połączeniu z analizą ikonografii, kartografii i innych archiwaliów, pozwalają na prześledzenie przemian układu przestrzennego. Początek prac stanowi opracowanie kalendarium i zdefiniowanie faz kompozycyjnych ogrodu, wyznaczone przełomowymi wydarzeniami i zmieniającymi się modami. Historia powstania niektórych założeń ogrodowych sięga nawet czasów renesansu, co na przestrzeni dziejów spowodowało liczne nawarstwienia stylowe i często również zmiany granic.

Kolejnym krokiem badań jest zdefiniowanie formy założenia w okresie uznanym za najbardziej wartościowy. Powody uznania danej fazy rozwoju założenia za najważniejszą w dziejach obiektu są bardzo zróżnicowane. Może to być wartość artystyczna, nowatorstwo rozwiązań, powiązanie z osobą właściciela, znany projektant lub inne.

2. ANALIZA WIEKOWA DRZEWOSTANU

Wykonanie analizy wiekowej pozwala na precyzyjne wskazanie drzew stanowiących pozostałość histo-

rycznej kompozycji przestrzennej oraz wskazuje późniejsze nawarstwienia i zacierające układ samosiewy (il. 2). Wiek drzewostanu parkowego na ogół określa się metodami nieinwazyjnymi. Najczęściej stosowana jest metoda dendrochronologiczna², oparta na tabelach wiekowych określających parametry poszczególnych gatunków w określonym wieku. Jest to metoda wymagająca doświadczenia w pracy przy założeniach zabytkowych i dobrej znajomości historii obiektu, ponieważ obciążona jest znacznymi błędami, sięgającymi nawet do kilkudziesięciu lat. W razie wątpliwości przy szacowaniu wieku drzew i przyporządkowaniu do określonej fazy rozwojowej założenia należy wykorzystać znajomość historycznego układu kompozycji parku wg materiałów archiwalnych, kartografii i ikonografii. Należy wziąć również pod uwagę warunki siedliskowe i naturalne zasięgi określonych gatunków krajowych.

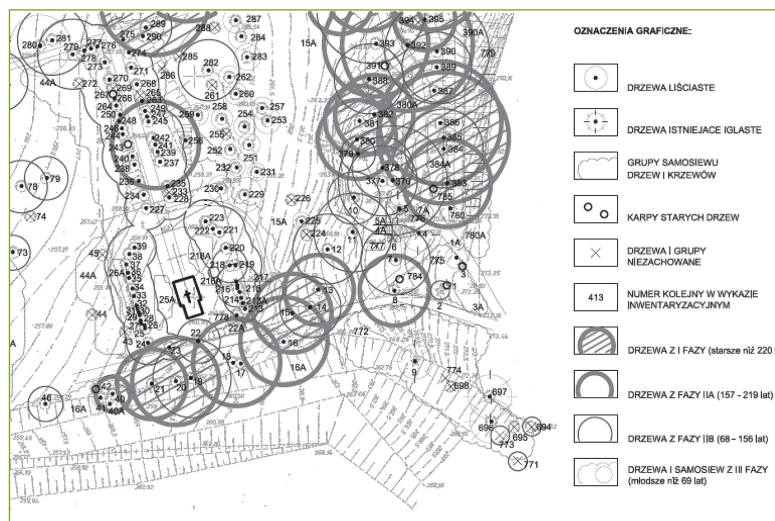
W zależności od potrzeb można również zastosować inne metody badania wieku drzew. Metody temu służące charakteryzują się różnym stopniem dokładności, a także odmienną specyfiką pomiarów. Nie można też wyróżnić jednej metody o cechach uniwersalnych. W wyjątkowych przypadkach i dla pojedynczych drzew stosuje się metody inwazyjne. Zalicza się do nich badanie świdrem Presslera, a także rezystografem. Należy zawsze dokładnie rozważyć konieczność wykonania takich badań, ponieważ pomimo możliwości uzyskania dokładnego wyniku ich wadą jest wykonywanie odwiertów, które trwale uszkadzają pień. W przypadku świdra wywiercony otwór o średnicy ponad 1 cm tworzy ranę, której drzewo nie jest w stanie szybko zabliznić; sprzyja to wnikaniu patogenów w głąb drewna³.

Aktualnie trwają prace nad opracowaniem nowej nieinwazyjnej metody badania wieku drzew w licznych i cennych drzewostanach, o większej dokładności niż wspomniane powyżej tabele wiekowe. Oceny te opierać się mają na matematycznych równaniach – modelach wzrostu drzew. Metoda ta nie wymaga skomplikowanych pomiarów oraz opiera się na wielkości parametrów dendrometrycznych, przeważnie pierśnicy⁴.

3. ANALIZA UKŁADU KOMPOZYCYJNEGO

Dla opisu układu założenia w wybranej fazie wykonuje się analizę układu kompozycyjnego (il. 3), jak i poszczególnych scen ogrodowych.

2. Fragment planszy analizy wiekowej, reprodukcja za: M. Lisowska, *Park zamkowy w Dąbrowce Starzeńskiej*, T. II, *Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2009, archiwum KOBiDZ.

Biorąc pod uwagę fakt, że jednym z podstawowych kryteriów przy lokowaniu założenia parkowych była malowniczość i piękno otoczenia, przedmiotem odrębnych badań powinny stać się aspekty powiązań widokowych, zarówno czynnych, jak i biernych. Istota powiązań widokowych i ich znaczenia dla kompozycji założenia ewoluowała wraz z modami na tworzenie ogrodów i osiągnęła apogeum w epoce ogrodów i założenia krajobrazowych z przełomu XVIII i XIX w. (il. 4). Pojawiło się wówczas nawet pojęcie „widoków pożyczonych”. W przypadku rozbudowanych założenia krajobrazowych powiązania widokowe należy badać w trzech aspektach.

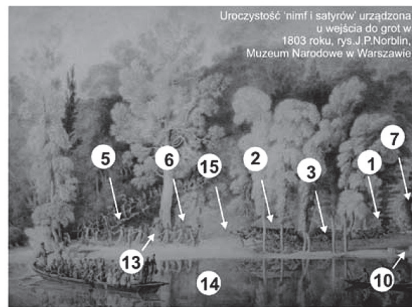
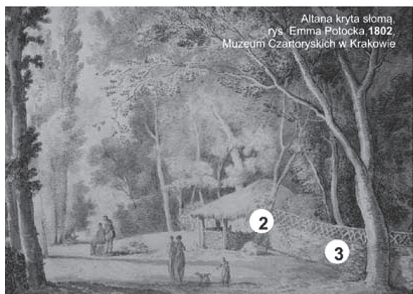
Pierwszym jest rzeczywiste otwarcie ogrodu na otaczającą przestrzeń, czyli włączenie jej w program ogrodu poprzez wykreowanie dalekich widoków (wspomniane wcześniej „widoki pożyczone”), które stały się nieodłączną częścią układu kompozycyjnego. Często stosowane było sytuowanie w krajobrazie nowych obiektów, jak np. krzyże, budynki, których powstanie zostało zaprogramowane przez twórcę ogrodu.

Drugim aspektem jest rozbudowanie kompozycji ogrodu rezydencji o enklawy o zróżnicowanym charakterze, także poza ogrodem zasadniczym. Enklawy te (założenia filialne) powiązane były z ogrodem rezydencji zarówno w sposób bezpośredni, jak i tylko programowy – w przypadku odleglejszych założenia filialnych (jak np. Parchatka dla ogrodu Izabeli Czar-

² Jedną z najczęściej stosowanych, nieinwazyjnych metod określania wieku drzewostanu, zmodyfikowana przez prof. Longina Majdeckiego, patrz L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założenia ogrodowych*, Warszawa 1993, s. 126-143.

³ J. Łukaszewicz, M. Kosmala, *Szacowanie wieku drzew*, „Zieleń Miejska” 1/2008, nr 10, .

⁴ Tamże

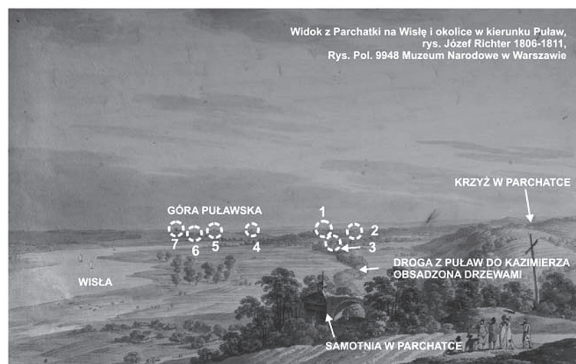
1. Domek Pustelnika murowany z kamienia, kryty strzechą
2. Altana (szałas) kryty słomą
3. Mur z kamienia zwieńczony plecionką z chrustu
4. Plotek z chrustu
5. Schody o stopniach z bloków kamiennych i drewnianej poręczy
6. Wejście do grot
7. Wejście do kaplicy
8. Furtka
9. Pomnik "Przeszłości"
10. Przystań z kamiennymi słupkami połączonymi łańcuchem
11. Ławeczka z kamienia
12. Skala
13. Ozdobna waza na postumencie
14. Łacha
15. Świątlik
16. Świątynia Sybilli
17. Drewniane barierki
18. Kępa Szydłowiecka
19. Mur oporowy

3

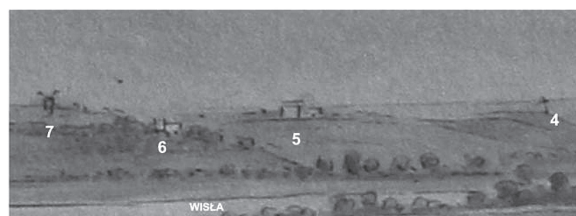
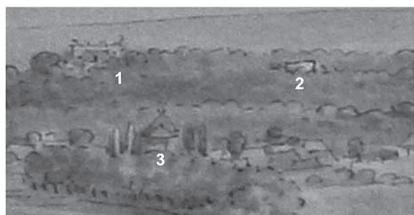
4

POWIĄZANIE WIDOKOWE PARCHATKI Z OGRODEM I Z GÓRĄ PUŁAWSKĄ (POWIĄZANIE NR 11)

ILUSTRACJA 8

1. PALAC CZARTORYSKICH W PUŁAWACH
 2. PALACYK MARYNKI (?)
 3. KOŚCIÓŁ WE WŁOSTOWICACH
- OBIEKTY W GÓRZE PUŁAWSKIEJ:
4. KRZYŻ
 5. KOŚCIÓŁ
 6. PALACYK (PROJEKTU AIGNERA)
 7. WIATRAC

3. Analiza układu kompozycyjnego, reprodukcja za: M. Lisowska, R. Stachańczyk, *Ogród Księżnej Izabeli Czartoryskiej w Puławach, Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2005, archiwum KOBiDZ.

4. Przykładowy rysunek analizy powiązań widokowych na historycznej ikonografii, reprodukcja za: M. Lisowska, R. Stachańczyk, *Ogród Księżnej Izabeli Czartoryskiej w Puławach, Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2005, archiwum KOBiDZ.

toryskiej w Puławach). Powodowało to znaczące powiększenie przestrzeni ogrodowej i jej „wniknięcie” w krajobraz.

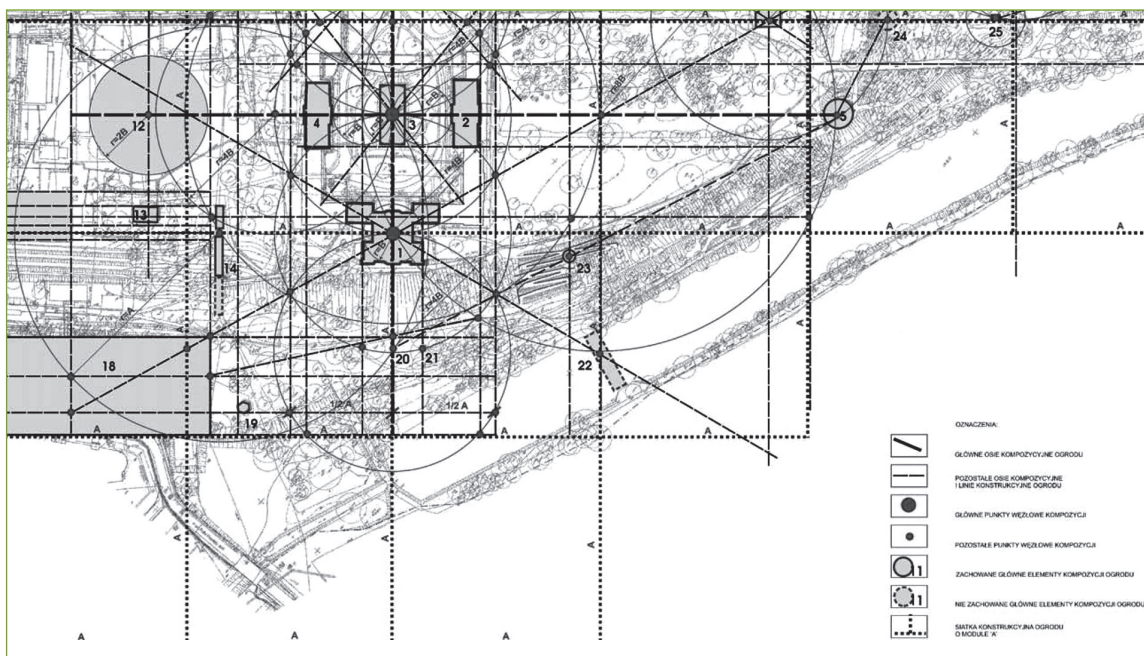
Trzecim aspektem widokowym do przebadania jest sposób scalenia ogrodu rezydencji z krajobrazem poprzez działania upiększające w szeroko rozumianym otoczeniu rezydencji. Realizowano to np. przez alejowe obsadzanie dróg wychodzących z rezydencji czy ozdabianie siedlisk wiejskich roślinami.

W ten sposób również samo założenie stawało się elementem krajobrazu, przez co równocześnie jako dominanta w krajobrazie miało duży wpływ na jego estetykę.

Obecnie bezpośrednio otoczenie zachowanych wieloprzestrzennych założeń ogrodowych jest bardzo często przekształcone i pełne dysharmonicznych elementów, jak współczesna zabudowa, obiekty przemysłowe itp. Dlatego też nie do przecenienia jest odzyskanie i odtworzenie wciąż zachowanych, a jedynie unieczystnionych przez samosiew otwarć i powiązań widokowych.

5. Fragment planszy analizy konstrukcji układu kompozycyjnego, reprodukcja za: M. Lisowska, R. Stachańczyk, *Ogród Księżnej Izabeli Czartoryskiej w Puławach, Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2005, archiwum KOBiDZ.

6. Fragment planszy analizy zachowania, reprodukcja za: K. Balik, M. Lisowska, *Rewaloryzacja założenia pałacowo-parkowego w Mysłakowicach, T. III – Studium historyczno-kompozycyjne*, Warszawa 2007, archiwum KOBiDZ.

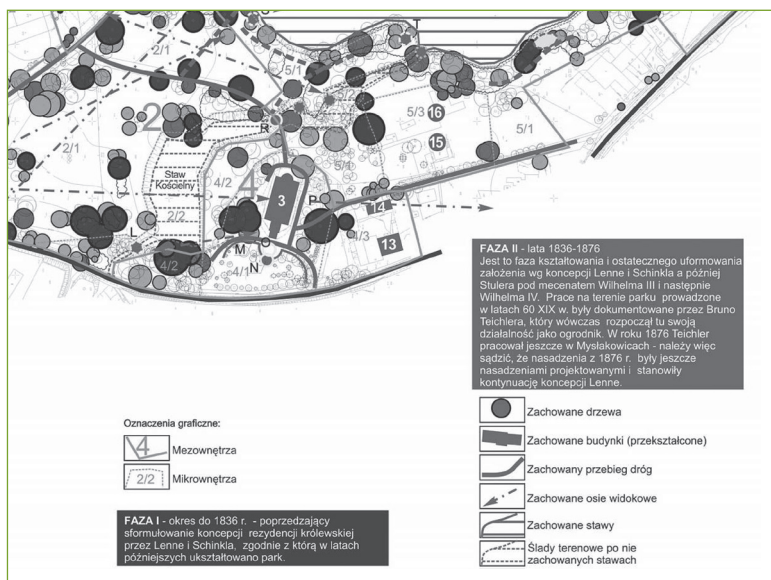
Dodatkowych informacji o rozplanowaniu dostarcza wykonanie analizy gatunkowej drzewostanu oraz konstrukcji kompozycji założenia (il. 5). Dają one odpowiedź na pytanie dotyczące lokalizacji ważnych elementów składowych.

Na podstawie wspomnianych wyżej badań i analiz, często ze względu na brak bezpośrednich przekazów kartograficznych, tworzy się model kompozycji ogrodu z czasu wybranej najważniejszej fazy rozwojowej (najczęściej pełnej dojrzałości).

4. ANALIZA STANU ZACHOWANIA

Znając stan istniejący założenia oraz jego pierwotny dawny układ, należy przeprowadzić badanie stanu zachowania oryginalnej substancji budującej założenie w poszczególnych fazach rozwojowych układu przestrzennego. Jest to bowiem najważniejszy składnik istniejącego założenia i tak naprawdę to właśnie on podlega ochronie konserwatorskiej. Dlatego też analiza stopnia zachowania (il. 6) jest jednym z najważniejszych badań, bo pokazuje, jaka część z historycznego układu przetrwała do dziś i określa kierunki dalszych działań – konserwacji, rekonstrukcji, pielęgnowania, rekompozycji itd.

Po tych szczegółowych analizach i badaniach przystępuje się do syntezy etapu studialnego, a więc zdefiniowania zasobu i jego oceny. W układzie przestrzenno-kompozycyjnym rezydencji wyróżnia się łatwo rozpoznawalne pod względem fizjonomycznym części założenia. Każdy z tych fragmentów podlega ocenie i powstają dla niego odrębne wytyczne konserwatorskie. Po ich zatwierdzeniu w odpowiednim WUOZ można przystąpić do kolejnych etapów procesu re-

waloryzacji, a więc opracowania projektu koncepcji rewitalizacji, a następnie projektów wykonawczych w poszczególnych branżach.

ETAP III – BADANIA UZUPEŁNIAJĄCE

Czasami przeprowadzone badania podstawowe nie dają projektantowi odpowiedzi na wszystkie pytania, które pojawiają się w procesie rewitalizacji historycznego ogrodu czy parku. Wówczas pomocne są dodatkowe, niestety na ogół kosztowne, szczegółowe badania uzupełniające. Można wyróżnić kilka rodzajów takich badań:

- Badanie gatunków i odmian historycznych – szczególnie ważne w przypadku roślin sadowniczych, róż i bylin. Częstym bowiem problemem w obiektach

zabytkowych jest stosowanie współczesnych, łatwiejszych w uprawie i odporniejszych na choroby odmian.

Doskonałym miejscem do poszukiwań oryginalnych roślin są ogrody mieszczańskie i chłopskie otaczające dawną rezydencję. Często były one „wyprawowane” z ogrodu pańskiego przez pracujących tam robotników.

- Badanie palinologiczne – analiza pyłkowa pozwala poznać gatunki roślin rosnących na danym terenie nawet przed setkami lat, badane są bowiem osady z poszczególnych warstw utworów geologicznych. Badanie to ma szczególne znaczenie dla poznania składu wielogatunkowych nasadzeń obrzeży rabatowych (*plates – bandes*) z bylin, roślin cebulowych i jednorocznych.

- Analiza szczątków drewna – dzięki niej można poznać gatunek drzewa np. soliterowego, ważnego dla kompozycji założenia, po którym pozostały do dziś wyłącznie resztki karpny.

- Badania archeologiczne – z zasady stosuje się w kolejności badania od najmniej inwazyjnych do silnie przekształcających teren, jakimi są odkrywki.

- Georadar – pozwala doprecyzować położenie elementów kompozycji ogrodu znanych np. ze źródeł historycznych.
- Przekopy sondażowe – są doskonałą metodą dla poznania przebiegu dróg historycznych, rodzaju użytych materiałów, szerokości i profilowania, rodzaju obrzeży, istnienia rynsztoków deszczowych itd.
- Badania archeologiczne odkrywkowe – przy terenach uprzednio nie przekształconych, o nieprzemieszanych warstwach, dają dokładną informację o całym układzie i jego poszczególnych elementach

Badania i sondaże archeologiczne mogą pomóc zlokalizować i poznać rodzaj materiałów użytych do budowy ogrodu, takich jak: drenaże, wodociągi, pnie i korzenie drzew, pozostałości budynków i budowli ogrodowych (fontanny, pawilony, pergole i inne), fundamentów rzeźb i ławek, wygradzeń oraz układu dróg.

Dobory materiałowe w ogrodach zabytkowych

Barbara Furmanik*

Ogród zabytkowy jest unikalnym rodzajem zabytku, do którego powinno się stosować odrębne przepisy specjalne, zarówno w kwestii jego badania, jak i prac rewaloryzacyjnych. Jak definiuje Karta Florencka, zabytkowy ogród jest *zabytkiem żywym* (art. 3), *kompozycją architektoniczną, której podstawowym materiałem jest roślinność, a więc materiał żywy podlegający zniszczeniu i odrodzeniu* (art. 2). *Kompozycja architektoniczna ogrodu historycznego obejmuje: jego rozplanowanie włącznie z rzeźbą terenu, zespoły roślinne, ich rozmiary, grę kolorów, ich zgrupowanie i zróżnicowanie wysokości w każdej z grup, elementy konstrukcyjne i dekoracyjne, wody ruchome i stojące, w których odbija się niebo* (art. 4). *Autentyczność ogrodu historycznego dotyczy w jednakiej mierze jego rysunku i wielkości poszczególnych jego części, jak i jego dekoracji, wyboru roślin lub minerałów, z których się składa* (art. 9).

Na przestrzeni dziejów kształtowały się różne mody i podejście do sztuki ogrodowej. W zależności od stylu ogrodowego, który określał charakterystyczne cechy kompozycji ogrodowej, zmieniały się też materiały i formy poszczególnych elementów budujących ogród. Prawidłowo prowadzony proces rewaloryzacji zabytkowego ogrodu jest możliwy tylko przy jak najwierniejszym odtwarzaniu wszystkich jego elementów kompozycyjnych, tj. roślinności, ukształtowania układu drogowego, układu wodnego oraz architektury ogrodowej i wyposażenia. Każdy z tych elementów powinien składać się z odpowiedniego budulca oraz mieć odpowiednią formę charakterystyczną dla danego stylu sztuki ogrodowej.

1. ROŚLINNOŚĆ

Roślinność jest podstawowym budulcem, bez niej ogród praktycznie by nie zaistniał.

OGRODY ŚREDNIOWIECZA (XI-XV W.)

Ogrody średniowieczne stawiały przede wszystkim na użytkowość. Były miejscem uprawy roślin – drzew owocowych, warzyw i roślin leczniczych. Z upływem czasu coraz bardziej zwracano uwagę na estetyczną stronę ogrodów, które stały się ozdobą domów i rezydencji. Stosowano rośliny rodzime.

1-2. Ogród zabaw *Ogród Edenu*, autor nieznany, malowidło ok. 1410, Niemcy, reprod. za: www.wga.hu, oryginał w Städtisches Kunstinstitut we Frankfurciej i ogród warzywny (rycina, reprod. za: www.cpx.republika.pl, oryginał w: M. Siennik, *Herbarz ziół*, Kraków (1568).

Zioła, rośliny lecznicze i przyprawowe stosowano zarówno w ogrodach użytkowych (zielniki), jak i ozdobnych (wirydarz, ogrody opackie, *hortus conclusus*, ogrody zabaw, łąki kwiatne). Uprawiane rośliny to: mięta, koper, hyzop, melisa, majeranek, pietruszka, szałwia, tymianek, lawenda, rozmaryn, ruta, konwalia, mietczyk, kminek, malwa, cząber, polej, rzeżucha, boże drzewko, wrotycz, krzew balsamowy, bazylija, kolendra.

Podobne zastosowanie miały rośliny kwiatowe i pnąca: różne gatunki róż – róże czerwone, róże da-

* Autorka jest pracownikiem Pracowni Kształtowania Polityki Konserwatorskiej KOBiDZ.

masceńskie, róże muszkatołowe, winorośle, jaśmin, bluszcz, lilie, irysy, fiołki, nagietki, goździki, lewkonie, stokrotki, orliki, dzwonki, krokusy, konwalie, pierwiosnki, przebiśniegi, malwy, piwonie, rumiany.

W ogrodzie warzywnym rosły: bób, groch, soczewica, cieciora, mak, czosnek, ogórki, rzepa, dynia, boćwina – buraki liściowe. W winnicach i chmielnicach: pnącza winorośli i chmielu.

Z drzew owocowych hodowano: jabłonie, grusze, śliwy, wiśnie, leszczynę, a także pochodzenia obcego: orzech włoski, brzoskwinie, winorośl, pigwy, morwy.

Krzewy stosowano na cięte żywopłoty, wysokie labirynty i topiary: bukszpan, cis.

Drzewa sadzono najczęściej jako solitery (w wiyrdarzach, ogrodach opackich, *hortus conclusus*, czy ogrodach zabaw), a także w labiryntach i żywopłotach, w alejach i gajach: lipy, dęby, jawory, graby, buki, jesiony.

OGRODY RENESANSU (XVI W.)

Polskie ogrody Renesansu w dużej mierze wywodziły się z tradycji ogrodów średniowiecznych i bardzo je przypominały. Były ściśle powiązane z otaczającym krajobrazem, regularne, podporządkowane architekturze i łączyły funkcje ozdobne z użytkowymi. Stosowano głównie rośliny krajowe. Wraz z nastaniem panowania Bony Sforzy, dzięki sprowadzeniu licznych włoskich architektów i ogrodników, w Polsce rozpowszechniły się nowe gatunki i odmiany roślin ozdobnych i użytkowych.

Ogród ziołowy (*giardino de semplici*) przypominał średniowieczne *herbarium*. Dobór ziół i roślin przyprawowych był taki sam jak w ogrodach średniowiecznych.

Dobór roślin kwiatowych obejmował przede wszystkim gatunki rodzime: lilie, irysy, fiołki, goździki, róże, lawendę, pierwiosnki, hiacenty, mieczyki, orliki, niecierpki, niezapominajki, czarnuszkę, konwalie, bluszcz, winorośl, nagietki, malwy, barwinek, szpikanard, kocimiętkę, marzanę.

W ogrodach renesansowych ceniono sobie gatunki zimozielone, które dawały zamierzony efekt przez cały rok oraz rośliny, które znoszą silne cięcia formujące: bukszpan, cis, rozmaryn, grab. Formowano z nich żywopłoty, szpalery i topiary (strzyżone w różne kształty drzewa i krzewy).

Cienniki i bindaże – kryte tunele i chodniki, utworzone z odpowiednio prowadzonych drzew sadzonych w szpalery bądź prowadzonych po półkolistym drewnianym stelażu, wykonywano głównie z grabów, czasami lip. Pergole i trejaże obsadzano winoroślą, chmielem i fasolą.

Drzewa głównie krajowe: graby, lipy, dęby, sosny i cisy, a także platany, orzechy włoskie wprowadzano

jako solitery w kwaterach i parterach ogrodowych jako aleje i boskiety (*boschetto*).

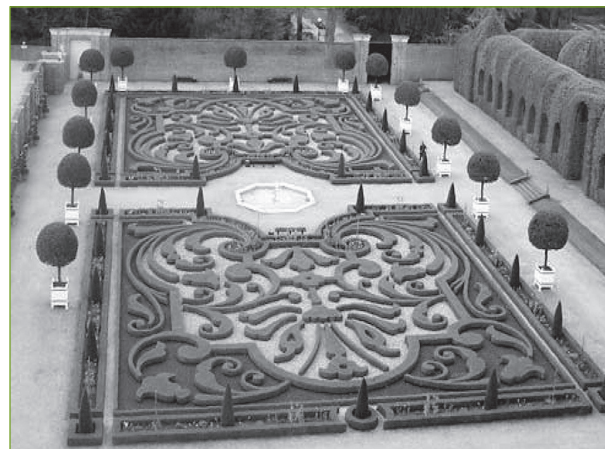
Oprócz rodzimych owoców i warzyw, pojawiły się warzywa zwane potocznie włoszczyzną, które pojawiły się w Polsce wraz z królową Boną: seler, por, rzodkiew, kalafor, koper włoski, sałata głowiasta i rzymska, kapusta włoska, kapusta biała, kapusta czerwona, marchew, pietruszka, buraki ćwikłowe i cebula.

Rośliny introdukowane sprowadzano głównie z Holandii i Włoch. Poza wspomnianymi warzywami, owocami i ziołami były to cytrusy: cytryny, pomarańcze, a także: pasiflora, szafirek, korona, śniedek, lobelia, nowe odmiany irysów i róż.

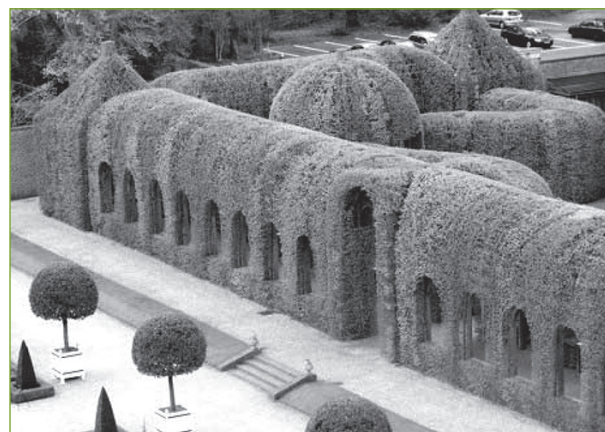
OGRODY BAROKU (XVII-XVIII W.)

Moda na ogrody barokowe dość szybko rozpowszechniła się w naszym kraju. Podstawą były ogrody włoskie, które rozbudowywano. Zakładano też nowe ogrody przy nowo powstających zamkach i rezydencjach magnackich. Natura – roślinność musiała podporządkować się człowiekowi i jego nowej kreacji. Poszukiwano nowych walorów i efektów plastycznych poprzez organizowanie wnętrza przestrzennych ogra-

3-4. Parter haftowy oranżeriowy i bindaż (*berso*), ogród Het Loo. Wszystkie fot. B. Furmanik.

3

4

du, zestawienie brył i płaszczyzn, kontrastowanie barw i faktur roślin i materiału architektonicznego. Proste renesansowe kwatery i partery ogrodowe zostały rozbudowane i znacznie wzbogacone w okazałą ornamentykę. Wnętrza ogrodowe miały być kolejnymi salami i gabinetami domu.

Dobór roślinny obejmował głównie gatunki rodzime, z domieszką drzew i krzewów obcych (przede wszystkim hodowanych w oranżeriach, które wystawiano jako rośliny kubłowe). Formy kompozycyjne i elementy roślinne cechowało większe bogactwo i urozmaicenie niż we wcześniejszych stylach.

Partery haftowe były oparte na ornamentach haftowym inspirowanym kobiercami orientalnymi. Ornament stanowił żywopłot z wolno rosnących odmian bukszpanu lub ligustru. Tło parteru wysypywano kruszywem o różnych kolorach.

Partery rabatowe były to przeważnie symetryczne wydzielone rabaty kwiatowe, otoczone ścieżkami z piasku lub kolorowego materiału. Rabaty otaczał niski żywopłot z bukszpanu. Wypełnienie kwiatowe rabat zmieniano co najmniej trzykrotnie w sezonie, aby cały czas dawały efekt bogactwa i przepychu. Stosowano kwiaty roczne i dwuletnie: aksamitki, balsaminy, grzebionatki, lewkonie, nagietki, lwie paszcze, ostróżki, pachnotki, rączniki, szarłat, byliny: bławatki, ciemierniki, jaśminy, heliotropy, chabry, cyklameny, dyptamy, dzwonki, fiołki, bodziszki, goździki, heliotropy, irysy, jaskry, margerytki, naparstnice, niedźwiedzie uszy, tuberozy, piwonie, pierwiosnki, rumianki, słoneczniki, stokrotki, zawilce oraz rośliny cebulowe: tulipany, hiacynty, narcyzy, żonkile, korony cesarskie, krokusy, szafirki, śniadki, zimowity, lilie. Czasami stosowano też róże: stulistną, damasceńską i francuską. Partery zdobiono też ciętymi krzewami: cisami, żywotnikami, świerkami.

Partery oranżeriowe to najczęściej partery gazonowe wzbogacone o rośliny kubłowe: pomarańcze, cytryny, granaty, mirty, laury, jaśminy, rozmaryny, róże miesięczne, palmy daktylowe, imbir, aloesy i inne.

Szpalery i labirynty formowano z grabów, lip, wiązów, buków, klonów polnych, cisów, ligustrów, ostrokrzewów, bukszpanów, jałowców, robinii i kasztanowców.

Topiary, rzeźby roślinne, formowano głównie z cisów, a także żywotników, świerków, lip i jabłoni.

Aleje obsadzano wiązami belgijskimi, lipami holenderskimi, kasztanowcami białymi, bukami, kasztanami jadalnymi, topolami czarnymi, robiniami białymi, wierzbami, jabłoniemi, świerkami, żywotnikami, jodłami.

Boskiety sadzono z: lip, grabów, wiązów, kasztanowców, buków, dębów, jesionów, brzoź, olch, wierzb,

topól. Do podsadzeń stosowano: glóg, leszczynę, wierzbę krzewiastą, ostrokrzew, bukszpan i inne.

Pojawiły się też kolejne rośliny introdukowane: moszeniec, złotokap, ligustr, jaśminowiec, lilak pospolity, judaszowiec południowy, juka, juka karolińska, sumak octowiec, cyprysik błotny, judaszowiec kanadyjski, perukowiec, lilak perski, sosna wejmutka, kasztanowiec krwisty, tulipanowiec amerykański, iglicznia trójcierniowa, magnolia drzewiasta, hortensja drzewiasta, kłęk kanadyjski, miłorząb chiński, żywotnik wschodni, tulipany w ponad stu nowych odmianach.

OGRODY KRAJOBRAZOWE (K. XVIII – POCZ. XX W.)

Nowy styl ogrodów krajobrazowych był diametralną zmianą w sztuce ogrodowej, przede wszystkim w kwestii podejścia do przyrody. Natura stała się wzorem dla sztuki. Roślinność, w swej naturalnej formie i wyglądzie, stała się najważniejszą częścią ogrodów i parków z pełnią swych walorów, niezależną od architektury. Większość roślin sprowadzanych w okresie Baroku tak naprawdę rozpowszechniła się dopiero w ogrodach krajobrazowych.

Podstawowym i najważniejszym materiałem budującym ogrody krajobrazowe były drzewa, rodzime i sprowadzane. Tworzyły różnorodne elementy przestrzenne – od lasków, promenad, alej, masywów obrzeżających założenie ogrodowe, przez grupy, kępy i klomby, po samotnie stojące solitery. Najczęściej stosowano: lipy, brzozy, dęby, buki zwyczajne i odmianę purpurową, cedry, sosny wejmutki, choiny kanadyjskie, miłorzęby, płatany, magnolie, tulipanowce, surmie, topole, świerki, jodły, jesiony, klony, jarzębiny, modrzewie, kasztanowce.

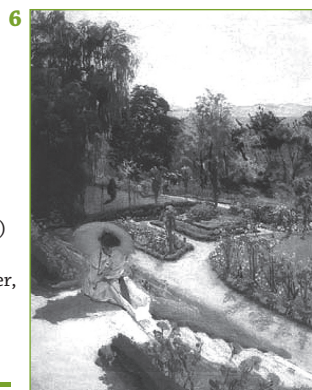
Krzewy sadzono przy architekturze, jak też w grupach, kępach i klombach do uzupełnienia drzew, po kilka tego samego gatunku: bez czarna, lilaki, berberysy, kaliny, dzikie róże, róże pełne w różnych odmianach, kłokoczki, maliny, agrest, tawuły, rododendrony i azalie, hortensje drzewiaste, peonie drzewiaste, jaśminowce, jałowce sabińskie, bukszpany etc.

Kwiaty, trawy i pnącza występowały głównie przy architekturze. Używano ich przede wszystkim do wypełniania wolnego miejsca w grupach i klombach oraz w rabatach zakładanych wokół pałacu czy dworu: malwy, piwonie, tulipany, przylaszczki, fiołki, rezedę, barwinki, róże, nachełki, przetaczniki, naparstnice, dzwonki, ubiorki, aksamitki, niecierpki, pysznogłówki szkarłatne, nagietki lekarskie, powoje, nasturcje, floksy, psianki, krwawniki, laki, mydlnice, korony cesarskie, lilie, trachelium, ukwapy, krąglatki, koleusy, pelargonie i wiele innych.

Często stosowano rośliny w kubłach i donicach: pomarańcze, cytryny, bielunie, agawy, fuksje.

5

6

5-6. Ogród modernistyczny (park Szczytnicki we Wrocławiu) i ogród secesyjny w Krakowie („Czerwona parasolka”, J. Mehoffer, 1917, reprod za: www.pinakoteka.zascianek.pl, oryginał – własność prywatna)

Nowo sprowadzone rośliny to: floksy roczne, floksy trwałe, nacyliki⁹, nawłocie kanadyjskie, łubiny, astry chińskie, liliowce, chryzantemy, dalie, cynie, pelargonie; kamelie, ananasy, storczyki, daglezie zielone, sekwoje wieczniezielone, mamutowce olbrzymie, jałowce chińskie i inne.

OGRODY SECESJI (1900 – LATA 20. XX W.) I MODERNIZMU (OKRES MIĘDZYWOJENNY)

Styl ogrodowy Secesji nie naśladował przyrody, a przeobrażał ją artystycznie. Ogrody kipiły roślinnością, starano się bowiem na małej powierzchni wprowadzić jak najwięcej różnorodnych gatunków i odmian. Powstało nawet pojęcie „kamienica-ogród”, gdzie owym ogrodem były pnącza poprowadzone po murach budynku; najczęściej były to winobluszcz i bluszcz. Wzrosło znaczenie rodzimych roślin kwiatowych, szczególnie bylin, a także kwitnących krzewów. Chętnie wprowadzano też rośliny introdukowane, ich nowe odmiany i hybrydy, które były łatwo dostępne w wielu istniejących ówczesnie szkółkach.

Ogrody modernistyczne stawiały na funkcjonalność. W kompozycjach nastąpił nagły powrót do geometryzacji, która była przejawem nowoczesności. W przeciwieństwie do Secesji, gdzie roślinność bujnie opływała architekturę, stawiano na kontrasty pomiędzy architekturą a ogrodem, czego przykładem

jest często stosowany motyw – pojedyncze drzewo na tle białej ściany. Wprowadzono dużo nowych gatunków i odmian. Rośliną przewodnią były pnącza, które porastały pergole. Równie ważnym elementem były ogródki skalne i alpinaria budowane z naturalnych kamieni, z roślinami okrywowymi, alpejskimi oraz iglastymi. Ogródki te miały imitować krajobraz górski. Te same rośliny stosowano do obsadzenia murków, skarp kamiennych, oczek wodnych, schodów ogrodowych; kępy bylin i ziół przerastały płyty tarasów i dróg. Rabaty kwiatowe, o prostych i geometrycznych kształtach oraz bogactwie wypełnienia, przywoływały partery barokowe. Duża różnorodność dostępnych gatunków i odmian kwiatów umożliwiała ich komponowanie. Głównym materiałem roślinnym były przede wszystkim byliny. Drzewa, jako rośliny duże, stosowano rzadziej. Pojedyncze malownicze drzewa sadzono na dziedzińcu. Czasami drzewa były włączane w architekturę budynku – przenikały lekkie dachy.

Dobór gatunków roślin dla ogrodów Secesji i Modernizmu jest ten sam. Poza roślinami stosowanymi w poprzednich stylach ogrodowych, które zostały już wymienione, obejmuje też gatunki, odmiany i hybrydy, które pojawiły się w Polsce bądź zostały wyhodowane po 1900 r. Bogactwo gatunków i odmian dostępnych w Polsce w owym okresie jest widoczne w dostępnych katalogach szkółkarskich. Z roślin nowo sprowadzonych najczęściej stosowane gatunki to: kalina sztywnolistna, suchodrzew chiński, kolkwicja chińska, kalina koreańska, lilak zwisłokwiatowy, irga rozkrzewiona, robinia nowomeksykańska, jabłonie ozdobne. Znacznie wzrosła hodowla i liczba stosowanych bylin: lilie, dużo nowych odmian irysów, lilii wodnych, liliowców, ostróżek, łubinów, floksów, orlików etc. Najczęściej stosowanymi gatunkami róż były: róża bukietowa, róża Lamberta.

2. UKŁAD DROGOWY

Układ drogowy ogrodów, jego przebieg i położenie, był ściśle powiązany ze stylem ogrodowym, kompozycją i zasadami, jakie w owej epoce panowały. Zmieniał się wraz z nastaniem nowej mody. Jednak materiał, jaki stosowano do budowy dróg i placów ogrodowych, przez wieki nie uległ większym zmianom. Przede wszystkim stosowano materiały naturalne (ziemia, glina, piasek, żwir, tłuczeń, kamień), występujące w danej okolicy (względny ekonomiczny i praktyczny).

OGRODY ŚREDNIOWIECZA (XI – XV W.)

Charakteryzował je prosty rysunek dróg, przecinających się pod kątem prostym. Drogi wyznaczały kwatery ogrodowe obsadzone roślinami.

Nawierzchnie: ziemne (najczęstsze, jednak niepraktyczne ze względu na powstające błoto czy kurz), żwirowe, trawiaste (najtańsze, ale gromadziły rosę), ceglane lub brukowe (przy budynkach, w wirydarzach, ogrodach miejskich). Brak obrzeży.

OGRODY RENESANSU (XVI W.)

Podstawą kompozycji ogrodowej była prosta siatka dróg i placów, silnie połączona z głównym budynkiem i pozostałą architekturą ogrodową.

Nawierzchnie: ziemne, żwirowe, ceglane (chodniki z cegieł układano na cienkiej podlewce zaprawy budowlanej wapiennej), brukowe. Brak obrzeży.

OGRODY BAROKU (XVII – XVIII W.)

Podobnie jak w Renesansie, prosta siatka dróg i placów była podstawą kompozycji ogrodowej, silnie połączona z głównym budynkiem i pozostałą architekturą ogrodową.

Nawierzchnie: ziemne, piaskowe, żwirowe, ceglane, bruk. Czasami stosowano różne kolory żwiru i piasku (popularna była *biała aleja* wysypana białym piaskiem). Zakładano też *aleje zielone* – o nawierzchni trawiastej.

Drogi posiadały czasem obrzeże – rzędy kamieni brukowych lub deski, a także kamienne rynsztoki.

OGRODY KRAJOBRAZOWE (K. XVIII – POCZ. XX W.)

W tym okresie nastąpiła całkowita zmiana kompozycji układu drogowego. Typowe były naturalnie wijące się drogi i ścieżki, najczęściej dostosowane do ukształtowania terenu, które prowadziły do najważniejszych miejsc w parku (budynków, punktów widokowych itp.). W ogrodach k. XIX w. i pocz. XX w. układ dróg wokół głównego budynku był regularny, natomiast w parku – naturalistyczny. W ogrodach dworskich 2. poł. XIX w. charakterystyczny był schemat dróg obwodnicowych (2-3 okręgi czy elipsy obiegające ogród, połączone bocznymi ścieżkami), tworzący tzw. ogrody obwarzankowe.

Nawierzchnie: ziemne, żwirowe, tłuczniowe, gliniaste, bruk, mieszane. Często stosowano kamienne rynsztoki. Brak obrzeży.

OGRODY SECESJI (1900 – LATA 20. XX W.)

Przy budynku układ dróg, placów i tarasów był regularny, natomiast w samym ogrodzie drogi biegingy po łukach, krzywiznach, serpentynach, najczęściej wzorowanych na świecie roślin.

Nawierzchnie: ziemne, żwirowe, tłuczniowe, ceglane, kamienne (kostka, płyty, bruk), z drewnianych bali, z płyt i kostki betonowej, trylinka. Często było mieszanie materiałów, np. żwiru, trawy czy bruku w ramach z cegły. Stosowano krawężniki.

OGRODY MODERNIZMU

(OKRES MIĘDZYWOJENNY)

W przebiegu dróg nastąpił powrót do geometryzacji, prosty układ dróg nawiązywał do architektury (zwano je ogrodami architektonicznymi). Największe zgeometryzowanie widoczne było w małych ogrodach, natomiast w średnich i dużych tylko koło domu i przy wejściu, reszta ogrodu pozostawała naturalistyczna.

Nawierzchnie: ziemne, żwirowe, tłuczniowe, ceglane, kamienne (kostka, płyty, bruk), z bali drewnianych, z płyt i kostki betonowej, trylinki, mozaiki ceramicznej. Bardzo popularne były płyty kamienne lub betonowe wpuszczane w murawę czy kolorowy żwir. Stosowano krawężniki.

3. UKŁAD WODNY

Układ wodny w historycznych ogrodach przechodził znaczne przemiany, od stosowania zbiorników naturalnych (stawy, źródła, jeziora), przez budowane (proste kanały czy baseny), po fontanny i skomplikowane urządzenia hydrauliczne.

OGRODY ŚREDNIOWIECZA (XI – XV W.)

Woda w ogrodzie była przede wszystkim elementem użytkowym, potrzebowano jej do podlewania roślin, pojenia zwierząt, hodowli ryb. Architektoniczna i plastyczna oprawa wód ogrodowych wywodziła się z przesłanek praktycznych (łatwy dostęp) i technicznych. Dopiero z czasem zauważono jej znaczenie jako elementu dekoracyjnego, coraz bardziej zdobiono studnie i bortnice fontann.

Wykorzystywano naturalne źródła i zbiorniki wodne: strumyki i rzeki często wpadały do kwadratowego basenu lub kamiennej rynny/koryta, z którego woda mogła być pobierana i dalej stosowana. Wody płynące spełniały funkcje sanitarne (odpływ nieczystości, pranie). Siłę wody wykorzystywano do napędu w młynach. Jeziora, stawy i sadzawki zasilane przez źródła i strumienie dawały wodę pitną, do mycia oraz były miejscem hodowli ryb. Sadzawki rybne często lokalizowano między warzywnikiem a sadem lub na obrzeżach ogrodu. Miały one prostą oprawę – darniowane brzegi, czasami były otoczone niskim płotkiem z dyli.

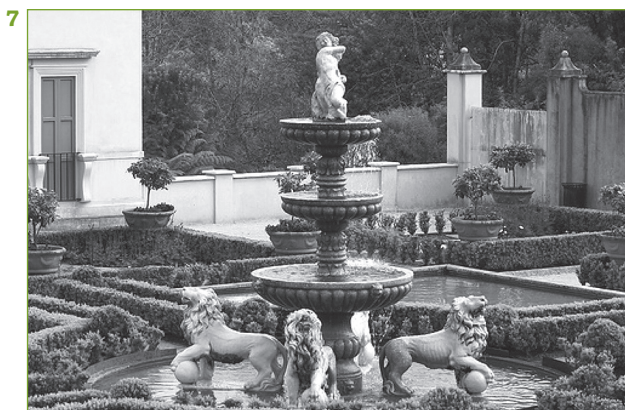
Innymi elementami były studnie, baseny i fontanny. Cembrowinę studni, kolistą lub kwadratową, zazwyczaj robiono z kamienia, rzadziej z drewna. Nad nią mocowano urządzenie wyciągające. W Polsce często nad studnią budowano dachy brogowe wsparte na słupach, aby chroniły ludzi i wodę przed zanieczyszczeniami. Z czasem kamienne cembrowiny oraz całe konstrukcje zaczęto zdobić. Baseny wodne miały prostą formę (okrąg, kwadrat), niską kamienną bortnicę. Fontanna usytuowana w środku ogrodu, wirydarza

czy placu, składała się z basenu okrągłego, wielokątnego albo czworobocznego z bortnicą z kamienia, cegiel lub drewna. Spustnica (sikawka) zagłębiona była w basenie lub wyniesiona (w formie prostej kolumny, czasami z groteskowymi dekoracjami, później coraz bardziej ozdobnymi, np. figuralnymi).

OGRODY RENESANSU (XVI W.)

Twórcy ogrodów renesansowych przy zastosowaniu wody korzystali z tradycji średniowiecznych. Woda nadal miała duże znaczenie użytkowe, jednak z czasem stała się jednym z najważniejszych elementów ogrodu renesansowego. W Polsce, w przeciwieństwie do zachodniej Europy, dominowały proste układy wodne.

Zbiorniki naturalne (jeziora, stawy, sadzawki, rzeki, strumyki) często regulowano i starano się dostosować do wymogów kompozycyjnych epoki. Baseny,

7-8. Fontanna wolno stojąca (ogród włoski w Hamilton) i przyścienna (Villa d'Este).

murów, piaskowca lub innego kamienia, cegły, drewna), trzonu (wysoki, zdobiony, wykonany z kamienia lub metalu, czasami zwieńczony figurą z dyszami) i czasz (2-3, płaskie, ozdobne, wykonane z kamienia). Fontanny przyściennie zakładano przy murach, ścianach oporowych, na końcu widoków. Był to prosty ciąg kilku zmniejszających się muszli, z których woda spadała do basenu. Powszechne też były przeróżne sztuczki wodne (tryskające wodą ławy, krzesła, poręcze etc.).

OGRODY BAROKU (XVII – XVIII W.)

Ogrody barokowe przejęły większość elementów układu wodnego z Renesansu, rozwijając je w manierze *grande* oraz dodając nowe.

Nowością były partery wodne (*parterre d'eau*), które składały się z basenów wodnych, o regularnym kształcie, otoczonych kamiennym bądź drewnianym obrzeżem. Występowały jako duże płaszczyzny wody, często łączono je też z fontannami (montowanymi centralnie) lub rzeźbami (ustawianymi w narożach obrzeży).

Znacznie rozbudowano fontanny i wodotryski, które występowały jako samodzielne elementy, towarzyszyły parterom kwiatowym lub wodnym, jak również tworzyły złożone układy kompozycyjne (np. boskiety, sale czy teatry wodne). Fontanny barokowe najczęściej były jednopiętrowe, połączone z bogatym programem rzeźbiarskim (rzeźba figuralna, rzeźby przedstawiające sceny z mitologii, rodzajowe, motywy roślinne itp.). Figury z brązu, ołowiu lub kamienia najczęściej złocono. Rzeźby ustawiano w basenach, z niską bortnicą wykonaną z kamienia (marmur, piaskowiec) lub drewna. Posadzki basenów były kamienne lub z ceglanych płytek na fundamencie z kamieni łączonych zaprawą, dno uszczelniano gruzem i gliną; rury urządzeń doprowadzających wodę wykonywano z żelaza lub drewna.

Zwiększyła się także rola kanałów wodnych, które włączono w układ kompozycyjny ogrodów (wyznaczały osie widokowe i kompozycyjne, zamykały widoki, były elementem oddzielającym poszczególne części założenia). Obrzeża kanałów, ze względu na ich rozmiar, umacniano gliną, faszyną lub kamieniem.

OGRODY KRAJOBRAZOWE (K. XVIII – POCZ. XX W.)

W ogrodach krajobrazowych starano się wykorzystać naturalne zbiorniki wodne (stawy, rzeki, strumienie, jeziora, źródła), czasami dostosowując je dla potrzeb projektanta przez modelowanie linii brzegowej, budowę kaskady czy usypanie sztucznej wyspy. Również nowo budowane elementy (wijąca się *rzeka angielska*, wodospady, kaskady i progi wodne, źródła z grotami oraz wiele innych) wzorowano na naturalnych.

sztuczne sadzawki i stawy, podobnie jak w Średniowieczu, przyjmowały prostą, geometryczną formę (koło, kwadrat, prostokąt, inne wielokąty foremne) z kamiennym obrzeżem. Fosi i kanały, dotychczas stosowane jako elementy obronne, włączono w system ozdobny ogrodów. Na rzekach i kanałach budowano wielostopniowe kaskady i wodospady oraz schody wodne, obudowane kamieniem i tufem.

Fontanny były głównym elementem wodnym. Fontanny wolno stojące składały się z basenu (na planie koła, kwadratu, wieloboku, z wysoką bortnicą z mar-

Brzegi umacniane były faszyną, narzutem z kamienia, gliną lub darniowane, tak aby wiernie przypominały zbiorniki naturalne. Kaskady, wodospady, grotty budowano z głazów, kamieni i tufu.

OGRODY SECESJI (1900 – LATA 20. XX W.) I MODERNIZMU (OKRES MIĘDZYWOJENNY)

Układ wodny w ogrodach początku XX w. był ważnym elementem kompozycyjnym i programowym. Proste w formie baseny wodne zakładano przy budynku (aby odbijały światło i architekturę). Popularne były baseny kąpielowe, budowane z betonu, obłożone kolorowymi płytkami ceramicznymi. Stawy naturalne i sztuczne, oczka wodne, strumienie, rzeczki z falowaną lub spiralną linią brzegową obsadzano bujną roślinnością przywodną oraz okładano kamieniami narzutowymi, rzuconymi zamiast kładek i mostków, tworzącymi sztuczne kaskady. Fontanny o prostej formie (basen i niska sikawka) umieszczano przede wszystkim w większych ogrodach, parkach publicznych, rzadziej w prywatnych obiektach.

Materiały obrzeży: cegła, kamień (płyty z piaskowca oraz kamienie otoczaki), cement portlandzki, faszyna, beton, żelazobeton, ceramika budowlana.

4. ARCHITEKTURA OGRODOWA I WYPOSAŻENIE

Budowle ogrodowe oraz wyposażenie ogrodów były nierozdzielalnym składnikiem kompozycji ogrodowych, ich dopełnieniem dekoracyjnym i funkcjonalnym. Wraz z modą, w zależności od okresu sztuki ogrodowej, zmieniał się też ich budulec i forma.

OGRODY ŚREDNIOWIECZA (XI – XV W.)

Architektura ogrodowa występująca w ogrodach średniowiecznych miała przede wszystkim znaczenie użytkowe. Altany i pawilony służyły jako schronienie przed deszczem, słońcem i wiatrem, stanowiły też element dekoracyjny. Głównie stosowanym budulcem było drewno i wiklina.

Pergole, trejaże, kratownice stanowiły podpory pod pnącza, czasami były ogrodzeniem ogrodu albo jego części. Tworząc kryte tunele zwane ciennikami lub chłodnicami, chroniły przed słońcem i deszczem. Konstrukcje te budowano z drewna oraz wikliny.

Bardzo charakterystycznym elementem ogrodów średniowiecznych były ławy i łoża torfowe lub darniowe. Był to rodzaj siedziska wyniesionego ponad grunt, otoczonego murkiem z desek lub cegły albo płotkiem plecionym z wikliny z darniowym lub torfowym siedziskiem. Zakładano je wzdłuż murów ogrodu oraz przy wysokich grzędach.

IkonoGRAFIA pokazuje także istnienie ławek, siedzisk i stołów kamiennych lub drewnianych.

9-10. Ławy darniowe (Prebendal Manor).

10

Ogrody najczęściej grodzone były murami z kamienia lub cegły, czasami ozdobnymi wieżyczkami i bramami. Jako podziały wewnętrzne stosowano płoty drewniane ze sztachet lub chrustu albo drewniane kratownice.

Elementami ozdobnymi były rzeźby, donice i urny. Rzeźby figuralne z drewna i kamienia, przede wszystkim postacie świętych, ustawiano w ogrodach klasztornych. W późnym Średniowieczu kamienne rzeźby zaczęto wkomponowywać w fontanny. Donice i urny ceramiczne oraz drewniane skrzynki służyły do sadzenia roślin kwiatowych i ziół.

OGRODY RENESANSU (XVI W.)

Budowle i rzeźby wyznaczały podstawowy podział ogrodu renesansowego, były nieodłącznym elementem kompozycji ogrodowej. W strukturę ogrodu włączano czasem budowle obronne rezydencji (wały, mury, bastiony). Budowano pawilony ogrodowe, altany, belwedery, szafasy, arkady, loggie, oranżerie, szklarnie i cieplarnie, woliery etc. W Polsce kamień i cegła były drogim materiałem budowlanym, dlatego jako budulec głównie stosowano drewno. Tylko zaможniejsi mogli pozwolić sobie na murowane pawilony, które przypominały dom mieszkalny z gankiem, alkierzem i piwnicą, czasami kryte blachą miedzianą, wewnątrz bogato zdobione malowidłami i tkaninami.

Altany były to budowle otwarte lub osłonięte ścianami (ażurowymi lub pełnymi), czworo- sześcio- lub ośmioboczne, posiadające dach. Swoistymi budowlami były drewniane altany budowane w koronach starych drzew, na które prowadziły kręte schody. Pergole i trejaże z drewna, żerdzi lub wikliny pokrywano różami lub pnączami. Mury otaczające ogród budowano z kamienia lub cegły. Ogrodzeniem były też drewniane płoty.

Tarasowy charakter niektórych ogrodów wymusił powstanie dodatkowych budowli, takich jak: mury oporowe (często ze schodami, niszami i grotami), rampy, balustrady (jako zamknięcie tarasu widokowego), schody (proste, przy murze, jednobiegowe,

z balustradą), których głównym budulcem był kamień oraz progi (tzw. osłe schody o znacznie dłuższych stopniach) z drobnego bruku lub ziemi.

Ławy, ławki, przymurki, stoły wykonywano z kamienia lub drewna.

Rzeźby ogrodowe rzadko stały samodzielnie, najczęściej tworzone grupy rodzajowe z figur kamiennych. Najczęściej funkcjonowały one w połączeniu z architekturą (kamiennie) lub fontannami (z brązu, figury stojące lub w grupie).

Donice i urny ceramiczne oraz drewniane skrzynie i kubły służyły do sadzenia roślin egzotycznych i kwiatów.

OGRODY BAROKU (XVII – XVIII W.)

Podobnie jak w Renesansie, także w ogrodach barokowych budowle i rzeźby były nieodłącznym elementem kompozycji ogrodowej, były jej dopełnieniem i dekoracją. Styl budowli ogrodowych odzwierciedlał ogólne trendy panujące w architekturze barokowej. Budowano: pawilony, altany, belwedery, arkady i kolumnady, oranżerie, szklarnie i cieplarnie, woliery, menażerie, tarasy ogrodowe, mury (cegłane i kamienne, czasami malowane freskami, stawiane na zamknięciach widokowych), grotty (najczęściej sztuczne, stawiane na końcu alei, na zamknięciach widokowych, u podnóża stoków), trejaże (drewniane, najczęściej malowane na zielono lub brązowo, aby stapiały się z roślinnością), berso (*berceaux*, sklepione kolebkowo chodniki z trejaży lub szpalerów zamkniętych, drewniane bądź stalowe), gloriety, kasyna, kioski, eremitoria, pawilony do zabaw i gier i wiele innych. Budynki wznoszono przede wszystkim z drewna (tani materiał, dostępny, łatwy do obróbki), z kamienia (kamień łączony na zaprawę wapienną), cegły, szkła, muru pruskiego. Często były tynkowane, kryte dachem z blachy miedzianej lub ocynkowanej, łupkiem bazaltowym, dachówką, kamieniem, drewnianymi lupkami.

Inne wyposażenie ogrodów to: trejaże, kratownice (z drewna lub stali), schody, rampy, murki oporowe, mostki i mosty (z drewna, cegły lub kamieni).

Rośliny sadzono też w urnach i wazach ogrodowych (kamiennych, np. marmurowych, z brązu, terakoty, drewna), jednak najczęściej w drewnianych pojemnikach, donicach klepkowych, kubłach czy skrzyniach, malowanych farbami olejnymi.

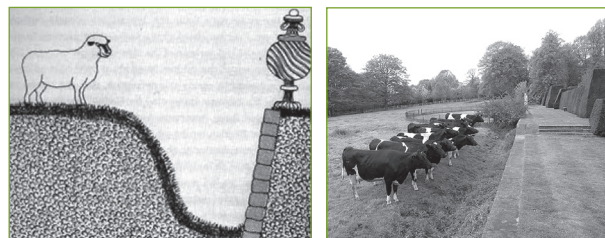
Meble ogrodowe – ławy, ławki, stoły – wykonywano z kamienia, drewna lub metalu, często malowane go farbami olejnymi.

Rzeźby ogrodowe (figury, putta, biusty, hermy), zegary słoneczne, obeliski ustawiano na parterach, w niszach szpalerów, alejach, były one także elementami fontann. Głównymi materiałami rzeźb do fontann i basenów były brąz, ołów i miedź, często złoco-

ne. Pozostałe wytwarzano z kamienia (marmur, granit, piaskowiec), żeliwa, terakoty (często malowane farbą olejną na biało lub złocone).

OGRODY KRAJOBRAZOWE (K. XVIII – POCZ. XX W.)

Program architektoniczny w ogrodach krajobrazowych był bardzo bogaty. W jednym obiekcie niejednokrotnie istniało do kilkudziesięciu budowli, z których część pełniła funkcje użytkowe, inne były tylko ozdobą. Były to: altany, łazienki, gołębniki, celnice, oranżerie i cieplarnie, świątynie (kościóły i kaplice, meczety), pawilony orientalne, greckie i rzymskie, pagody, rotundy, wodozbiory, wiatraki, młyny, pustelnie, grotty i sztuczne ruiny, menażerie, antyczne sarkofagi, domki gotyckie czy domki budowane na drzewach, piramidy, belwedery, sceny do tańca, altany z drzew (np. z lip i grabów), łuki, arkady, mosty, a także głazy, kolumny, obeliski, mury, aha i wiele innych. Czasami w kompozycji parkowe włączano całe wioski i folwarki. Z wyposażenia ogrodowego stosowano kraty pod

11-12. Ukryta granica parku aha (reprodukcja szkicu za: heavypretal.ca oraz Renishaw Hall).

pnącza, meble ogrodowe, zegary słoneczne, kubły, donice, ozdobne obrzeża rabat kwiatowych itp.

Materiały budujące owe elementy to: kamień, cegła, drewno (także gałęzie, kora i całe pnie), wiklina, stopy metali. Większe budowle były często tynkowane, z dachami krytymi blachą, dachówkami, gontem lub strzechą.

Rzeźby w parkach krajobrazowych stosowano dużo rzadziej niż we wcześniejszych epokach, w różnych formach, na postumentach lub bez nich (pomniki patriotyczne, kopie rzeźb antycznych, wazy i inne). Podstawowym materiałem rzeźbiarskim był kamień.

OGRODY SECESJI (1900 – LATA 20. XX W.)

Znaczne ograniczenie powierzchni ogrodów oraz ich funkcjonalizm pośrednio wymusiły minimalizm w wyposażeniu tych ogrodów. Najczęstsze były małe formy architektoniczne: pawilony, trejaże, pergole, schody, tarasy, murki oraz meble ogrodowe, kratownice i podpory pod pnącza.

Stosowane materiały to cegła, klinkier, kamień, drewno, szkło, ceramika, metale.

OGRODY MODERNIZMU (OKRES MIĘDZYWOJENNY)

Podobną skłonność do minimalizmu obserwuje się w ogrodach modernistycznych. W architekturze głównego budynku oraz architekturze ogrodowej dążono do geometryzacji, wprowadzano kubiczne, proste formy, nowoczesne rzeźby, kontrast (np. pojedyncze drzewo na tle białej ściany).

Najbardziej charakterystyczną budowlą ogrodów modernistycznych była pergola (z łac. *pergula* – ganek, altana), budowana jako przedłużenie budynku lub wolno stojąca, ażurowa, w kształcie liter L, H, T, prosta lub prowadzona po łuku. Stanowiła podporę pod pnącza, była elementem kompozycji ogrodu albo ogrodzeniem/wygradzeniem. Elementy pionowe pergoli budowano z drewna, kamienia, betonu, cegły, żeliwa, aluminium; belki poprzeczne z drewna lub metalu (łuki lub proste).

Bardzo popularne były także ogródki skalne, alpinaria z naturalnych kamieni i bylin imitujące krajobraz górski, kwitnące murki i skarpy kamienne oraz ogrody zimowe (najczęściej w formie przeszklonych tarasów).

Inne elementy ogrodowe to: altany, schody, kładki, mostki i pomosty, tarasy, mury i murki, ławy, ławki i stoły. Materiały: ceramika budowlana (cegły, pustaki), luksfery, klinkier, wyroby betonowe (trylinka, płyty chodnikowe, kostka), kute żelazo, żelazobeton, szkło (często fakturowane; brzegi rabat wykładano szkłem z butelek), kamień (szczególnie piaskowiec), drewno.

Często w ogrodach ustawiano też rzeźby, wykonane z kamienia, terakoty i stopów metalu (brąz).

LITERATURA

- J. Bogdanowski, *Polskie kwatery, Parterr de broderie, Wielka murawa*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, nr 1-4, s. 223-238.
- J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne*, Warszawa 2000.
- W. Brzezowski, *Ogrody barokowego Wrocławia*, „Architectus” 2003, nr 1-2, s. 69-82.
- W. Brzezowski, *Ogrody miast śląskich w okresie baroku*, „Architektura” 2007, z. 10, s. 120-123.
- K. Buczkowski, *Z ogrodów stylowych w Polsce*, Kraków 1924.
- Cennik nasion*, Dom rolniczo-handlowy Jan Załuska i S-ka w Warszawie, 1889.
- G. Ciołek, *Polskie ogrody renesansowe*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, nr 3-4, s. 56-67.
- G. Ciołek, *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce*, Warszawa 1955.
- I. Czartoryska, *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.
- Der Park und das Arboretum von Muskau*, Spremberg und Muskau 1868.
- J. Drege, *Ogrody w Polsce*, [w:] *Wielka encyklopedia ilustrowana*, Warszawa 1902.
- Z. Dziewulska, „Ogród mieszkalny” 1935, nr 3, s. 133-139.
- H. Faryna-Paszkievicz, *Ogrody w dwudziestoleciu międzywojennym. Zmierzch wielkiej tradycji*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, s. 377-388.
- J. Firlet, *Hortus conclusus królewski ogród na Wawelu*, 2005, z. 23, s. 63-70.
- F.K. Giżycki, *O przyozdobieniu siedlisk wiejskich rzecz zastosowana dla Polski*, Warszawa 1827.
- J. Harvey, *Restoring period garden. Shire Garden History*, Shire Publications Ltd. 1988.
- M. Jagiełło-Kończak, *Ogrody renesansowe na Śląsku*, „Architektura” 2007, z. 10, s. 136-137.
- E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, Warszawa 1923.
- E. Jankowski, *Kwiaty naszych ogrodów*, Warszawa 1895.
- E. Jankowski, *Ogród przy dworze wiejskim*, Warszawa 1900.
- S. Jasiński, *Wzory i plany ogrodów z 16tu tablicami planów i opisem hodowli stosowanych roślin*, Warszawa 1879.
- I. Krasicki, *Listy o ogrodach*, [w:] *Dzieła Ignacego Krasickiego*, Wrocław 1824, t. V, s. 393-394.
- V. Kulus, *Walerian Kronenberg. Materiały do Słownika Twórców Architektury Krajobrazu w Polsce*, Warszawa 1990.
- K. Łakomy, *Pergola w ogrodach willi miejskich Katowic przełomu XIX i XX wieku*, „Architektura” 2007, z. 10, s. 53-54.
- J. Łebkowski, *Zakładanie ogródków ozdobnych z licznymi ilustracjami i planami*, Warszawa 1931.
- L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1978.
- L. Majdecki, „Ogrodnik. Tygodnik Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego”, Warszawa 1911-39.
- Ogrodnik polski* (dwutygodnik poświęcony ogrodnictwu, wydawany w Warszawie w latach 1879-1905).
- E. Petzold, G. Kirchner, *Arboretum Muscaviense*, Gotha 1864.
- H. von Pückler, *Andeutungen über Landschaftsgärtnerei, verbunden mit der Beschreibung ihrer praktischen Anwendung in Muskau*, Oktav 1834.
- J. Putkowska, *Wpływ sztuki Andre Le Notra'a na kształtowanie otoczenia rezydencji w Polsce w końcu XVII i I połowie XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, s. 243-264.
- S. Rutkowski, A. Szaniawska, *Kwietnik, 107 wzorów z opisami*, Warszawa 1906.
- F. Siarczyński, *Sztuka ogrodnicza około ogrodów kwiatowych, kuchennych i sadów*, Łuck 1803.
- Ogród i park Potockich w Łańcutcie*, „Badania – Projekty – Realizacje 1999. Studia i Materiały”, Warszawa 1999, nr 7 (13).
- M. Szafrąńska, *Ogród – ostatni etap odbudowy Zamku Królewskiego*, „Kronika Zamkowa” Warszawa 2003, s. 111-122.
- S. Wodzicki, *O chodowaniu, użytku, mnożeniu i poznawaniu Drzew, Krzewów, Roślin i Ziół celniejszych ku ozdobie Ogrodów przy zastosowaniu do naszej strefy*, Kraków 1825.
- A. Zachariasz, *Rośliny rodzime i introdukowane w kompozycji ogrodowej*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. XXXVIII-XXXIX, 2006-2007, s. 175-193.

Specyfika działań konserwatorskich w ogrodach regularnych

Dorota Sikora

1. UWARUNKOWANIA WPLYWAJĄCE NA PRZYJĘTE POSTĘPOWANIE KONSERWATORSKIE

Postępowanie konserwatorskie w odniesieniu do barokowego ogrodu regularnego oraz każdego innego ogrodu historycznego uzależnione jest od jego stanu zachowania, uwarunkowań prawnych, ekonomicznych, zastanej funkcji obiektu, kwestii własnościowych, uwarunkowań siedliskowych, uwarunkowań dotyczących możliwości stosowania historycznych doborów roślin i materiałów budowlanych, woli i świadomości zarządzającego ogrodem, społecznej akceptacji prowadzonych działań konserwatorskich. Na postępowanie konserwatorskie wpływa również specyfika ogrodu barokowego, wynikająca z zasad jego tworzenia i pielęgnacji.

Barokowy ogród regularny podporządkowywał sobie miejsce, w którym powstawał. W trakcie jego zakładania dochodziło do dużych przekształceń rzeźby terenu na skutek budowy sztucznych tarasów¹, plantowania znacznych obszarów w celu uzyskania dalekich perspektyw², zmian stosunków wodnych (temu m.in. służył kanał w Ogrodzie Wersalskim, założonym na terenie bagiennym)³. Ogród regularny powstawał szybko, zazwyczaj w ciągu 2-3

lat prace kończono, a kolejne przekształcenia odbywały się jeszcze szybciej: na przyjazd ważnego gościa czy w związku z uroczystością dworską. Co więcej, ówczesni teoretycy zalecali na przykład, aby sadzone drzewa były maksymalnie kilku- lub kilkunastoletnie, o ściśle określonych proporcjach pnia i korony, wymieniane w miarę starzenia na nowe, dostosowane skalą do architektury i reszty kompozycji ogrodowej⁴. Przy formowaniu drzew alejowych trzymano się ściśle zaleceń Dezalliera d'Argenville'a. Przyjęto za nim, że pień drzewa może mieć maksymalną wysokość 4,80 m. Ogólna wysokość drzewa nie może przekraczać 9 m. Korony drzew w alejach nie powinny się stykać, aby uzyskać formę tzw. „alej otwartych”⁵.

Opisany sposób zakładania i dalszego funkcjonowania ogrodu regularnego nie sprzyjał wykształcaniu bogatych zbiorowisk roślinnych; z założenia nie dopuszczano do sukcesji roślinnej, wymieniając często zarówno drzewa, krzewy, obsadzenia kwiatowe, jak i darń.

Barokowe ogrody regularne przez kolejne stulecia ulegały przemianom. Część przekształcono w parki krajobrazowe (sztandarowym przykładem jest park w Puławach), część pielęgnowano ekstensywnie (np. ogród w Wolborzu), część nie pielęgnowanych

¹ Na przykład w ogrodzie w Podhorcach, w Ogrodzie Wilanowskim, w ogrodzie klasztorным karmelitów w Warszawie.

² Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim, w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

³ Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim, w XVIII-wiecznych ogrodach regularnych w Wołczynie, w Krystynopolu, w Choroszczy.

⁴ Zalecenia takie dawał m.in. Dezallier d'Argenville w swoim traktacie *La Théorie et Pratique de Jardinage*, Paryż 1709 i późniejsze wydania. Zgodnie z głoszonymi przez niego zasadami wymieniono współcześnie zadrzewienie w ogrodzie w Schwetzingen, drzewa w układach alejowych w Herrenhausen. Skalę zadrzewienia dopasowuje się do charakteru

ogrodu w Wersalu – poprzez wymianę przerośniętych boskietów na nowe nasadzenia. Całkowitą wymianę zadrzewienia na nowe, w imię przywrócenia zaprojektowanych w XVII w. proporcji zadrzewienia do architektury, przeprowadzono w Hampton Court. W Polsce działania o tym charakterze podjęto w Ogrodzie Branickich, usuwając w 2008 r. stare zadrzewienie z dziedziczą wstępnego z zamierzeniem zastąpienia go nowymi nasadzeniami. Prace konserwatorskie nadal tu trwają.

⁵ H. Wertz, *Ogród pałacowy w Schwetzingen – po 250 latach wciąż młody*, [w:] „Ogród Branickich w Białymstoku, badania, projekty, realizacja”, *Studia i Materiały. Ogrody*, 2000, 9 (15) s. 86-94.

1. Ogród w Hampton Court, stan sprzed przeprowadzenia prac konserwatorskich, 1993 r. (w: S. Thurley, *William III's Privy Garden at Hampton Court Palace, research and restoration*, Londyn 1995).

2. Ogród w Hampton Court po przywróceniu formy przestrzennej z końca XVII w., 2005 r. Wszystkie fot. D. Sikora.

zarosła samosiewem (np. ogrody w Narolu, Wysoku). W niektórych obiektach, po latach zaniedbań czy funkcjonowania układu krajobrazowego, podjęto działania na rzecz przywrócenia kompozycji regularnej: np. w Ogrodzie w Podhorcach (pocz. XX w.), w Ogrodzie Wilanowskim (l. 50 i 60. XX w.), w Ogrodzie Branickich w Białymstoku (l. 50. i 60. XX w.). W dzisiejszych realiach mamy więc do czynienia nie z kompletnymi kompozycjami regularnymi, lecz z ich relikdami lub ogrodami, stanowiącymi późniejszą próbę wskrzeszenia barokowych założeń.

Stan zachowania barokowych ogrodów regularnych powoduje, że w dotychczasowej praktyce konserwatorskiej przyjmowano dwa podstawowe kierunki postępowania konserwatorskiego:

- ochronę reliktdów dawnego założenia pomimo deformacji i zmian w proporcjach, z poszanowaniem zmian siedliskowych i wynikającego z nich samosiewu (np. ogród w Wolborzu),
- powrót do kompozycji z XVII i XVIII w. – w imię zachowania jedności kompozycyjnej ogrodu i pałacu – odtworzenie formy przestrzennej ogrodu, z jej proporcjami, relacjami ogród – architektura, historycznym składem gatunkowym, nie limitowanym warunkami siedliskowymi (przy założeniu cyklicznej wymiany roślinności – jak miało to miejsce w XVII i XVIII w.). Z przyczyn ekonomicznych takie postępowanie może być stosowane tylko w obiektach dysponujących dużymi środkami finansowymi (np. ogród w Hampton Court w Wielkiej Brytanii, w Polsce część tarasowa Ogródo Wilanowskiego, Ogród Branickich w Białymstoku).

2. ZAKRES POSTĘPOWANIA KONSERWATORSKIEGO DLA OGRODÓW REGULARNYCH

Zakres postępowania konserwatorskiego dla danego barokowego ogrodu regularnego powinien wynikać z jego specyfiki. Przedstawiony poniżej ogólny schemat postępowania konserwatorskiego należy zatem każdorazowo dostosować do indywidualnych potrzeb i uwarunkowań, w jakich dany ogród współcześnie funkcjonuje.

2.1. DZIAŁANIA FORMALNO-PRAWNE

- ocena wpisu do rejestru zabytków i podjęcie ewentualnych działań formalno-prawnych, mających na celu zwiększenie skuteczności prawnej ochrony ogrodu zabytkowego (rozpoznanie prawidłowości określenia przedmiotu wpisu, zakresu wpisu, wyznaczenia granic ochrony konserwatorskiej),
- ocena współczesnej formy użytkowania i jej wpływu na stan zachowania substancji zabytkowej ogrodu regularnego,
- ocena sytuacji własnościowej i jej wpływu na stan zachowania substancji zabytkowej ogrodu regularnego.

2.2. PRACE POMIAROWE I INWENTARYZACYJNE

- pomiar geodezyjny i rozpoznanie wysokościowe terenu, ze szczególnym zwróceniem uwagi na relikty kompozycji regularnej,
- inwentaryzacja szaty roślinnej,
- inwentaryzacja układu drogowego,
- inwentaryzacja elementów architektury ogrodowej.

Zakres badań powinien wynikać ze specyfiki danego ogrodu i przyjętych ogólnych założeń dla procesu konserwacji.

2.3. BADANIA W OGRODACH REGULARNYCH

Badania substancji zabytkowej ogrodu powinny być, w myśl postanowień Karty Florenckiej, obowiązującym wymogiem w tych ogrodach, gdzie planowane są prace konserwatorskie, polegające w znacznej mierze na odtworzeniu dawnych elementów kompozycji ogrodowej, na częściowych rekonstrukcjach, w oparciu o zachowane relikty i dane z archiwaliów⁶. Szczałkowy stan zachowania substancji zabytkowej w barokowych kompozycjach ogrodowych powoduje, że wymóg przeprowadzenia badań dotyczy większości ogrodów regularnych. Najwięcej danych o historycznym ogrodzie regularnym dostarczają:

- badania materiałów archiwalnych, uzyskanych z kwerend archiwalnej i bibliotecznej,
- badania nieinwazyjne,
- badania archeologiczne,
- badania architektoniczne,
- badania dendrochronologiczne,
- badania palinologiczne i makroszczałków roślinnych.

2.4. ANALIZY KONSERWATORSKIE

Zgromadzone w trakcie badań i prac inwentaryzacyjnych materiały powinny zostać poddane analizie, w celu opracowania wytycznych dla prac projektowych. Analizy wnoszące zazwyczaj najwięcej informacji o ogrodach regularnych to:

- krytyczna analiza źródeł,
- analiza wiekowa drzewostanu,
- analiza kompozycji,
- analizy porównawcze i analogie,
- ustalenie faz rozwojowych ogrodu,
- analiza stanu zachowania substancji zabytkowej.

W ogrodach zabytkowych nie tylko substancja materialna tworzy zabytek, decyduje o jego wartościach, ale również porządek, w jakim została ona w przestrzeni ułożona, innymi słowy, forma czy układ przestrzenny. Karta Florencka mówi, iż autentyczność ogrodu historycznego dotyczy zarówno jego rysunku, jak i substancji⁷. Forma przestrzenna ogrodu regularnego, silnie wyznaczona w terenie, okazała się bardzo trwała w czasie. W ogrodzie w Podhorcach

przetrwała 370 lat, w Ogrodzie Wilanowskim 330 lat, w Ogrodzie Branickich w Białymstoku – 300 lat, podczas gdy trwałość jednej generacji form roślinnych ogrodu oceniana jest na około 100 lat⁸. Trwałość innych jednostkowych elementów kompozycji parku (rzeźby, pawilony) jest często jeszcze mniejsza i zależy zazwyczaj od czynników losowych. Longin Majdecki oceniał, że trwałość jednostkowa substancji zabytkowej (a więc trwałość pojedynczych jej elementów) jest znacznie mniejsza niż trwałość strukturalna – w odniesieniu do układu całego ogrodu bądź jego części. Działania konserwatorskie w odniesieniu do ogrodu regularnego powinny polegać zatem na pełnym i trwałym zachowaniu substancji strukturalnej oraz sukcesywnej, w miarę zniszczeń, wymianie zabytkowej substancji jednostkowej⁹.

W większości przypadków barokową substancję zabytkową ogrodu stanowią: antropogeniczne formy ukształtowania terenu (np. tarasy, rampy, wgłębniaki), budowle i detale architektoniczne (pałac jako dominanta całości założenia, pawilony ogrodowe, mury oporowe, mosty, fontanny, schody), wystrój rzeźbiarski, układ wodny lub jego pozostałości. Do rzadkości należą ogrody, w których zachowała się XVII-wieczna lub XVII-wieczna szata roślinna¹⁰. Zazwyczaj są to pojedyncze drzewa, nie tworzące kompletnego układu kompozycyjnego¹¹. Strukturalną substancją zabytkową czy też wartością historyczną, decydującą o wartości obiektu, jest też fakt przetrwania ogrodu w pierwotnych granicach, zachowanie podstawowych cech regularnego układu kompozycyjnego (np. dyspozycji przestrzennej terenu czy osiowości kompozycji) i historycznych powiązań z krajobrazem. Substancję zabytkową stanowią również późniejsze nawarstwienia, uznane za cenne i wnoszące do kompozycji ogrodowej nowe wartości.

3. ZALECENIA KONSERWATORSKIE

Rozpoczęcie procesu inwestycyjnego, w tym także opracowanie programu prac konserwatorskich i programu zagospodarowania zabytkowego ogrodu, winno być poprzedzone wydaniem zaleceń konserwatorskich, które mogą mieć duże znaczenie dla prawidłowego wykonania prac konserwatorskich. Umożliwia to przepis art. 27 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568), zgodnie z którym, na

⁶ Karta Florencka, art. 15.

⁷ Karta Florencka, art. 9.

⁸ L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993, s.16.

⁹ Tamże, s. 22-24.

¹⁰ W miarę kompletne układy regularnych nasadzeń zacho-

wały się jedynie w bardzo późno zakładanych ogrodach regularnych, w końcu wieku XVIII, np. w Wolborzu czy w Narolu.

¹¹ Na przykład pojedyncze graby pospolite *Carpinus betulus* i lipy drobnolistne *Tilia cordata* w ogrodzie w Choroszczycy; w Ogrodzie Branickich w Białymstoku nie zachowało się żadne z XVIII-wiecznych drzew.

wniosek właściciela lub posiadacza zabytku, wojewódzki konserwator zabytków przedstawia w formie pisemnej zalecenia określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być w tym zabytku wprowadzone.

Waga tego etapu postępowania konserwatorskiego jest niezwykle istotna w przypadku ogrodów zabytkowych, gdyż zawarte w wymienionej powyżej ustawie wymogi konserwatorskie względem właściciela zabytku nieruchomości, związane z adaptacją tego zabytku na cele użytkowe¹², nie dla wszystkich właścicieli parków zabytkowych są jednoznaczne i zrozumiałe¹³. W zaleceniach konserwatorskich należałoby zatem przełożyć sformułowania ustawy, odnoszące się do wszystkich zabytków nieruchomych, na terminologię stosowaną w konserwacji zabytków sztuki ogrodowej. Zalecenia te powinny określić wymogi dokumentacyjne dla danego parku zabytkowego, obejmujące:

- pomiar geodezyjny lub jego aktualizacja – w zależności od indywidualnej sytuacji obiektu,
- inwentaryzację wraz z oceną stanu zachowania – w zakresie drzewostanu, dróg parkowych, elementów architektury ogrodowej, układu wodnego,
- rozpoznanie historyczne (w oparciu o kwerendy archiwalną, biblioteczną oraz – w uzasadnionych przypadkach – badania archeologiczne),
- analizy: krytyczną analizę źródeł, analizę wiekową drzewostanu, analizę kompozycji (obejmującą również powiązania z krajobrazem otaczającym), analizę faz rozwojowych układu przestrzennego, analizę stopnia zachowania substancji zabytkowej, a w uzasadnionych przypadkach – analizę porównawczą,
- określenie planowanego sposobu użytkowania,
- wnioski do prac projektowych, wynikające z przeprowadzonych analiz, podane w formie programu konserwatorskiego,
- projekt koncepcyjny,

- projekty budowlane i wykonawcze – w zakresie uzależnionym od specyfiki danego ogrodu,
- wieloletni plan pielęgnacji ogrodu.
- Zalecenia konserwatorskie powinny uwzględniać indywidualny charakter danego ogrodu historycznego i mieć na celu przede wszystkim ochronę i wyeksponowanie zachowanej substancji zabytkowej oraz poszanowanie autentyczności kompozycji ogrodowej.

4. USTALENIE PROGRAMU KONSERWATORSKIEGO

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami programy konserwatorski i restauratorski powinny określić zakres i sposób przeprowadzenia prac, wskazać proponowane materiały i technologie. Ponieważ ogrody regularne różnią się od siebie stanem zachowania substancji zabytkowej, poniższe ogólne zasady określania programów konserwatorskiego i restauratorskiego oraz kierunku przyjętego postępowania konserwatorskiego przedstawiono w ujęciu wariantowym.

- W **ogrodach regularnych o dobrze zachowanej substancji zabytkowej** prace konserwatorskie powinny mieć charakter systematycznej pielęgnacji¹⁴, której zakres określa się w wieloletnim planie pielęgnacji¹⁵.
- W **ogrodach regularnych, gdzie stan zachowania substancji zabytkowej wymaga niewielkich uzupełnień i uczytelnień**, priorytetem przy ustalaniu programu konserwatorskiego powinna być ochrona i adaptacja substancji zabytkowej. Współczesne uzupełnienia nie powinny jej degradować. W obiektach, gdzie ilość środków nie pozwala na utrzymywanie kosztownych, intensywnie pielęgnowanych form roślinnych, mogą być stosowane pewne uproszczenia, przy zachowaniu ogólnej formy przestrzennej danego elementu: możliwe jest na przykład zastępowanie kosztownych parterów haftowych – gazonowymi¹⁶.

¹² Art. 25 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568), stwierdza, iż zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomości wpisanego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza:

- dokumentacji konserwatorskiej określającej stan zachowania zabytku nieruchomości i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku;
- uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie;

- uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomości wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości.

¹³ Sygnalizowali to pracownicy służb konserwatorskich w ankiecie przygotowanej przez KOBiDZ w związku z zorganizowanym przez KOBiDZ seminarium „Parki zabytkowe – ochrona i konserwacja” (Warszawa, 16-17 czerwca 2008 r.).

¹⁴ Karta Florencka, art. 11.

¹⁵ Wprowadzenie planów pielęgnacji ogrodów zabytkowych jest postulatem autorki.

¹⁶ Sytuacja taka zaistniała w ogrodzie w Sokolnikach, gm. Sokolniki, gdzie zrezygnowano z odtwarzania barokowego ornamentu parterów, stosując uproszczenia w ich rysunku.

- Dla **ogrodów, w których substancja zabytkowa zachowała się częściowo**, w związku z czym planowane są prace konserwatorskie z elementami rekonstrukcji, w imię ucztyelnienia układu kompozycyjnego i zachowania jedności stylistycznej pałac – ogród, gdzie „przywrócenie dawnej świetności” jest wyraźnym oczekiwaniem społecznym¹⁷, powinien zostać opracowany **program prac restauratorskich**¹⁸. Program ten powinien bazować na ocenie stanu zachowania substancji zabytkowej, a wszelkie uzupełnienia – na wynikach przeprowadzonych badań, kwerend archiwalnych i bibliotecznych, analiz porównawczych¹⁹.
- **W ogrodach, gdzie substancja zabytkowa zachowała się szczerkowo, natomiast przetrwało wyraźnie zdefiniowane w przestrzeni miejsce po ogrodzie i główna dominanta architektoniczna**, możliwa jest współczesna aranżacja terenu, łącząca się harmonijnie w jeden układ kompozycyjny z zachowaną architekturą. Aranżacja ta może, ale nie musi, odwoływać się do wzorców historycznych²⁰. Natomiast nie powinna stanowić konkurencji wizualnej dla zachowanych obiektów zabytkowych. Nie może nosić miana ogrodu historycznego²¹, nie powinna korzystać z przywilejów przysługujących obiektom zabytkowym. Jako ogród współczesny powinna zostać wykreślona z rejestru zabytków. Możliwe jest natomiast wpisanie do rejestru zabytków miejsca po dawnym ogrodzie – jako otoczenia zabytku – o ile zachowana dominanta architektoniczna (pałac, kościół, klasztor, zamek) tego wymaga.
- **W ogrodach regularnych uznanych za wyjątkowo cenne dla kultury polskiej i europejskiej**²², gdzie dalsze istnienie substancji zabytkowej jest zagrożone, a sytuacja własnościowa jest niewyjaśniona lub też występuje zdecydowany brak możliwości finansowo-organizacyjnych przeprowadzenia prac konser-

watorskich przez obecnego właściciela, odpowiednikiem programu konserwatorskiego powinny być wnioski konserwatorskie, opracowane we właściwym dla danego miejsca urzędzie konserwatorskim, dotyczące zakresu najpilniejszych prac zabezpieczających. Adresatem tych wniosków powinien być inwestor zastępczy, działający z ramienia wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków lub władz lokalnych (jeśli postrzegają one dany obiekt jako cenny dla swojego regionu)²³. W dalszych etapach postępowania, po przeprowadzeniu doraźnego zabezpieczenia substancji zabytkowej, urząd konserwatorski w porozumieniu z władzami lokalnymi powinien aktywnie szukać rozwiązań formalnych i finansowych, umożliwiających przeprowadzenie pełnego zakresu prac konserwatorskich.

5. OPRACOWANIE DOKUMENTACJI PROJEKTOWEJ

Obowiązujące akty prawne nie precyzują standardów dokumentacyjnych w odniesieniu do ogrodów zabytkowych. **W Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568) art. 25 określa w sposób bardzo ogólny wymagania związane z zagospodarowaniem na cele użytkowe zabytku nieruchomego, wpisanego do rejestru zabytków.** W związku z tym, jak wcześniej wspomniano, wymogi dokumentacyjne w odniesieniu do danego parku zabytkowego powinny określić zalecenia konserwatorskie.

Dokumentacja projektowa dla zabytkowego ogrodu regularnego, podobnie jak dokumentacja dla innych założeń zabytkowej zieleni, powinna składać się z trzech zasadniczych części: **projektu koncepcyjnego**²⁴, **projektów budowlanych**²⁵, sporządzanych w formie projektu zagospodarowania terenu oraz odrębnych projektów budowlanych i architektoniczno-budowlanych (np. dla pawilonów ogrodowych, mostów, murów oporowych, fontann, infrastruktury

¹⁷ Na przykład w Ogrodzie Wilanowskim czy w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, gdzie zarządzający tymi zabytkami tak kreują ich wizerunek, by spełniały oczekiwania społeczne.

¹⁸ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 3 pkt. 7 i 9.

¹⁹ Karta Florencka, art. 15.

²⁰ L. Majdecki, jw. s. 22-24.

²¹ Karta Florencka, art. 17.

²² Na przykład ogród w Brodach, woj. lubuskie, ogród w Wysocku, woj. podkarpackie, ogród w Gorzanowie, woj. dolnośląskie, ogród w Kamieńcu Suskim, woj. warmińsko-mazurskie.

²³ W obecnie obowiązującym prawodawstwie istnieje przepis umożliwiający przeprowadzenie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku w trybie wykonania zastępczego na koszt Skarbu Państwa. Wojewódzki konserwa-

tor zabytków wydaje wówczas decyzję określającą wysokość tej wiarytelności. W uzasadnionych przypadkach wiarytelność ta może być przez wojewodę w porozumieniu z Generalnym Konserwatorem Zabytków umorzona (art. 49 ust. 3 i 6 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

²⁴ Nie ma wymogu prawnego opracowania projektu koncepcyjnego. Wojewódzki konserwator zabytków może natomiast na wniosek właściciela ogrodu zabytkowego wydać zalecenia konserwatorskie, w których wskaże na potrzebę opracowania projektu wstępnego – „koncepcyjnego”, co w wielu przypadkach pozwoli uniknąć opracowywania kosztownych projektów, nie nadających się do realizacji z konserwatorskiego punktu widzenia.

²⁵ Zakres projektu budowlanego określa art. 34 ust. 3 Prawa budowlanego.

technicznej i innych) oraz **branżowych projektów wykonawczych** (np. dla poszczególnych elementów roślinnych, dla detali architektonicznych).

Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r.²⁶ wydanie pozwolenia na prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków wymaga złożenia do właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków wniosku, zawierającego m.in. program planowanych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych (par. 3 ust. 1. pkt 3). Do wniosku muszą być załączone dokumenty potwierdzające posiadanie przez osobę prowadzącą te prace odpowiednich kwalifikacji i praktyki zawodowej (par. 3 ust. 3). Wojewódzki konserwator zabytków może uzależnić rozpatrzenie wniosku o udzielenie pozwolenia od przedłożenia przez wnioskodawcę dodatkowej dokumentacji (par. 4 ust. 1). Dokumentacją tą w przypadku zabytkowego ogrodu regularnego powinny być efekty działań przedprojektowych (inventaryzacji, badań i analiz wraz z wnioskami) oraz dokumentacja projektowa. Dokumentacja projektowa powinna być wstępnie konsultowana z konserwatorem już na etapie koncepcji.

6. PRACE REALIZACYJNE

Ich zakres określa dokumentacja projektowa.

PRACE REALIZACYJNE W PARTERACH

Partery są mało trwałym elementem ogrodu regularnego, w związku z czym wymagają cyklicznego odtwarzania. Prace realizacyjne w tym zakresie polegają na geodezyjnym wyznaczeniu lokalizacji odtwarzanych parterów w terenie, wykorytowaniu na głębokość 15 cm obszaru, na którym zostanie założony parter i przeniesieniu w teren ornamentu przy pomocy siatki kwadratów. W zależności od typu parteru jego ornament powinien być wykonany z bukszpanu (partery haftowe) lub darni (partery gazonowe). Przy zakładaniu parterów haftowych należy rozmieścić sadzonki bukszpanu zgodnie z rysunkiem wzoru (bukszpan lokalnej produkcji, odmiany „Suffruticosa”, sadzony w jednym rzędzie) i obsypać je ziemią urodzajną. Przestrzenie pomiędzy rzędami bukszpanu powinny być wypełnione pospółką, ubitą na mokro

3

4

3. Zakładanie parterów haftowych w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, 1998 r.

4. Ogród Branickich w Białymstoku. Partery haftowe po założeniu, 2003 r.

(grubość warstwy 10 cm). Na warstwie pospółki należy rozłożyć warstwę ozdobnego materiału (zgodnie z historyczną technologią: np. miału ceglanego, piasku rzecznoego, żwiru z dodatkiem miału węglowego itd.) i również ubić na mokro²⁷. Na parterach gazonowych wzór powinien być wykonany poprzez ułożenie na przygotowanym wcześniej podłożu ornamentów wyciętych z darni.

Częstym błędem przy zakładaniu parterów jest stosowanie obrzeży betonowych, taśm stalowych, które nie są zgodne z historycznymi technologiami²⁸. Stosowanie taśm stalowych może być dopuszczone jedynie na dużych parterach gazonowych, dla utrzymania czystej krawędzi ułożonej darni. Pod warstwą

²⁶ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich i architektonicznych, a także innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych (Dz.U. Nr 150, poz.1579).

²⁷ Technologia zakładania parterów opisana i stosowana

w praktyce przez autorkę zgodna jest z zaleceniami Dezalliera d'Argenville'a; autorka zapoznała się z nią w ogrodzie w Schwetzingen.

²⁸ Błąd ten popełniono m.in. w ogrodzie w Nieborowie, gdzie elementy stalowej bednarki wyznaczają ornament i jako element ahistoryczny wpływają negatywnie na odbiór wizualny parterów.

5

ozdobnego kruszywa nie należy układać folii ani innych materiałów odcinających od podłoża, gdyż powoduje to zawilgocenie i pojawienie się glonów.

PRACE REALIZACYJNE W BOSKIETACH

Prace w boskietach mogą przybierać różny charakter, w zależności wyjściowego stanu drzewostanu i zamierzonego przez projektanta efektu końcowego. Mogą polegać na:

- usunięciu drzew suchych, chorych i obcych gatunkowo boskietom (o ile nie mają one znaczącej wartości przyrodniczej), następnie korekcie koron pozostałych drzew, zwłaszcza rosnących w sąsiedztwie alejek, w celu stworzenia warunków wzrostu dla nowych nasadzeń szpalerów grabowych (metodę tę stosuje się w ogrodzie w Schwetzingen),
- obniżeniu wysokości i bardzo silnych cięciach formujących w koronach starych drzew, w celu wymuszenia regeneracji dużych ilości drobnych gałązek, podatnych na formowanie z nich w ściany boskietów (metodę tę stosuje się w ogrodzie w Groß Sedlitz),
- całkowitej wymianie starodrzewu na nowe nasadzenia, w skład których wchodzi gatunki stosowane historycznie (drzewa i krzewy o wysokości do kilkudziesięciu metrów), przy równoczesnym wprowadzeniu drewnianych, malowanych na zielono płotków (wys. ok. 2,5 m), dających wrażenie równych ścian boskietów. Metoda ta stosowana jest obecnie w Wersalu. Całkowita wymiana zarzewienia na nowe została również przeprowadzona współcześnie w ogrodzie Hampton Court pod Londynem, w części założenia ogrodowego Herrenhausen w Hanowerze, aktualnie w Polsce metodę tę zastosowano na dziedzińcu wstępnym założenia pałacowo-ogrodowego Branickich w Białymstoku.

5. Ogród w Hampton Court. Zakładanie szpalerów grabowych, 2006 r.

6. Ogród w Wersalu. Ściany boskietów formowane przy pomocy drewnianych płotków, 2005 r.

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO ELEMENTÓW ARCHITEKTONICZNYCH

W ogrodach regularnych występowało wiele typów budowli. Zazwyczaj były to pawilony ogrodowe, mury oporowe, schody, fontanny, ogrodzenia, trejaże, *berceaux*. Technologia ich wznoszenia była różna: od budowli kamiennych, przez murowane, drewniane, udające mur, po budowle trejażowe, wykonywane z drewnianej kratki. Charakter prac konserwatorskich w odniesieniu do tych obiektów powinien być uzależniony od stanu zachowania i technologii, w jakiej zostały zbudowane oraz wniosków płynących z ich badań (zarówno badań samego obiektu lub jego reliktywów, jak i badań przekazów źródłowych). Do czasów współczesnych przetrwała jedynie część kamiennych i murowanych elementów architektury ogrodowej. Budowle drewniane znane są wyłącznie z archiwaliów.

Prace konserwatorskie w odniesieniu do dobrze zachowanych budowli kamiennych lub murowanych obejmują zazwyczaj wprowadzenie izolacji przeciwwilgociowych, wymianę całkowitą lub częściową więźby dachowej i pokrycia dachu, wymianę lub wzmocnienie stropów, konserwację stolarki okiennej i drzwiowej, zabezpieczenie zachowanych elementów wystroju wnętrz. Na terenie założenia pałacowo-ogrodowego Branickich w Białymstoku pracom takim poddano w ostatnich latach dwa pawilony pałacowych studni oraz tzw. Bramę Wielką.

Dyskusyjna z konserwatorskiego punktu widzenia jest kwestia odbudowy zniszczonych budowli ogrodowych. Każdy z takich przypadków należy rozpatrywać indywidualnie, oceniając rolę danego elementu w kompozycji całości ogrodu oraz zasób i wiarygodność posiadanych danych na temat jego historycznej formy przestrzennej. W wielu czołowych europejskich ogrodach regularnych dokonuje się

współcześnie rekonstrukcji drewnianego wystroju architektonicznego, na podstawie analizy przekazów archiwalnych i badań archeologicznych, uważając te elementy za kluczowe dla przywrócenia integralności kompozycji ogrodowej. Monumentalne, drewniane *berceaux* odtworzono w ogrodzie w Hampton Court, altany trejażowe i *berceaux* zrekonstruowano w Het Loo w Holandii. Rekonstrukcję w odniesieniu do elementów architektury ogrodowej zastosowano również w Ogrodzie Wersalskim. Pierwszym jej przykładem był *Bosquet d'Encelade*. Boskiet ten, urządzony według projektu André Le Nôtre'a i Charlesa Le Brun'a, został zniszczony w 1708 r. Zniszczenia objęły dawne konstrukcje trejażowe, ziemne rampy, fontanny. W 1994 r. rozpoczęto prace, mające na celu jego rekonstrukcję, zgodnie ze stanem z 1676 r.

Ważnym czynnikiem, sprzyjającym zachowaniu obiektów architektury ogrodowej (dotyczy to zwłaszcza pawilonów ogrodowych), jest fakt ich użytkowania. Forma użytkowania, gwarantująca zachowanie substancji zabytkowej, powinna zostać zaplanowana na etapie opracowywania programu konserwatorskiego²⁹.

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO UKŁADU WODNEGO

Prace realizacyjne w odniesieniu do układu wodnego w ogrodach regularnych polegają zazwyczaj na odtworzeniu dawnych zbiorników (stawów, kanałów, sadzawek) w ich historycznej lokalizacji, o ile współczesne uwarunkowania, związane z możliwością zasilania na to pozwalają. Zakres prac uzależniony jest od specyfiki danego zbiornika i może obejmować: ukształtowanie linii brzegowej, uszczelnienie dna, wyprofilowanie skarp i obsianie ich trawą lub wyłożenie darnią, zabezpieczenie brzegów faszyną, palisadą³⁰. Część zbiorników, zwłaszcza o charakterze parterów wodnych czy fontann, miała historycznie obrzeża kamienne. Przy ich uzupełnianiu lub odtwarzaniu należy zachować historyczne profile bortnic i formę wyłożenia dna.

29 Urząd Miasta w Białymstoku stanął przed problemem znalezienia nowych funkcji dla pawilonów tzw. studni, dla pomieszczeń w głównej bramie wjazdowej, a w przyszłości dla odbudowywanych: Pawilonu Chińskiego i Pawilonu nad Kanałem. W pawilonach studni mają się znaleźć informacja turystyczna i niewielka ekspozycja, poświęcona historii rezydencji oraz wynikiem prowadzonych tu badań archeologicznych, w Bramie Wielkiej mają się znaleźć pomieszczenia socjalne dla zarządzających obiektem. Miasto nie zdecydowało jeszcze o funkcji dwóch pozostałych pawilonów, których odbudowa jest planowana.

30 W Ogrodzie Branickich w Białymstoku planowane jest odtworzenie stawu w północnej części ogrodu. Obecnie w miej-

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO NAWIERZCHNI

Prace realizacyjne w odniesieniu do układu drogowego w barokowym ogrodzie regularnym polegają zazwyczaj na:

- korekcie przebiegu i szerokości dróg³¹, korekcie zasięgu placów, zgodnie z danymi historycznymi,
- demontażu współczesnych nawierzchni (np. asfaltowych czy z płyt chodnikowych³²) i zastąpieniu ich nawierzchnią występującą w danym obiekcie historycznie – zazwyczaj nawierzchnią żwirową, sporadycznie kamienną,
- wyprofilowaniu nawierzchni poprzez nadanie spadków podłużnych i porzeczných, wykonaniu systemu odwadniającego nawierzchnię,
- budowie systemu kanalizacji deszczowej, odbierającego nadmiar wody z dróg i placów ogrodowych.

Przekroje konstrukcyjne dróg muszą być dostosowane do obciążeń, wynikających z konieczności poruszania się po nich pojazdów i maszyn ogrodniczych.

PRACE REALIZACYJNE (KONSERWACJA) W ODNIESIENIU DO WYSTROJU RZEŹBIARSKIEGO

Na czas prowadzenia kompleksowych prac realizacyjnych w ogrodzie regularnym jego wyposażenie rzeźbiarskie powinno zostać zdemontowane i zabezpieczone, aby nie doszło do jego przypadkowych uszkodzeń³³. W zależności od stanu zachowania elementy wystroju rzeźbiarskiego należy poddać pracom konserwatorskim, polegającym na: oczyszczeniu powierzchni z zabrudzeń, uzupełnieniu ubytków, uzupełnieniach elementów brakujących na podstawie indywidualnych opracowań rzeźbiarskich. W wielu ogrodach zachodniej Europy stosowana jest praktyka wykonywania kopii oryginalnych rzeźb w technologii sztucznego kamienia i przenoszenia oryginałów na ekspozycje muzealne w zamkniętych pomieszczeniach (np. w ogrodach Villa Borghese, w ogrodzie w Schwetzingen).

scu dawnego stawu znajduje się zagłębienie, częściowo zarośnięte samosiewem.

31 Historyczną szerokość dróg często wyznaczały w terenie rzędowo ułożone kamienie; kamienie takie odsłonięto np. w trakcie badań archeologicznych prowadzonych w Ogrodzie Branickich w Białymstoku.

32 Nawierzchnie asfaltowe, przeznaczone do wymiany na żwirowe, występują m.in. w Ogrodzie Branickich w Białymstoku i w Ogrodzie Wilanowskim. Nawierzchnia asfaltowa występuje również w Ogrodzie Saskim w Warszawie – na razie nie jest planowana jej wymiana.

33 Tak postąpiono m.in. w Ogrodzie Branickich w Białymstoku oraz w Ogrodzie Wilanowskim.

PRACE REALIZACYJNE W ODNIESIENIU DO WSPÓŁCZESNEJ INFRASTRUKTURY

Współczesne funkcjonowanie barokowych ogrodów regularnych wymusza wprowadzanie do nich nowej infrastruktury technicznej: sieci elektrycznych, przyłączy wodno-kanalizacyjnych, kanalizacji deszczowej, systemu sztucznego nawadniania, systemu monitoringu. Ważne jest, aby na etapie budowy instalacji podziemnych z nimi związanych nie naruszyć zachowanej substancji zabytkowej ogrodu oraz nie spowodować kolizji z elementami projektowanymi³⁴.

Częstym żądaniem ze strony inwestorów jest wprowadzanie oświetlenia parku i iluminacji wybranych jego elementów. W imię zachowania autentyczności obiektu wszelkie kolorowe iluminacje nie powinny być na terenach ogrodów zabytkowych dopuszczane, a oświetlenie ograniczane do minimum.

7. PRACE PIELĘGNACYJNE

Podstawą trwania ogrodu historycznego jest systematyczna pielęgnacja³⁵. Obecnie jedynym sposobem jej wyegzekwowania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków jest wydawanie zaleceń pokontrolnych i monitorowanie ich realizacji³⁶. Ze względu na dużą liczbę obiektów i proporcjonalnie niewielką liczbę zajmujących się tymi sprawami urzędników, system ten nie jest efektywny. W niemieckich ogrodach zabytkowych prace pielęgnacyjne prowadzi się według wieloletniego planu Parkpflegewerk (np. w ogrodzie w Schwetzingen), co zapewnia ich systematyczność, logikę i konsekwencję.

Przykłady wielu ogrodów pokazują, że znacznie wyższy poziom pielęgnacji występuje w tych ogrodach zabytkowych, gdzie prace wykonują stałe ekipy, trwale związane z obiektem i znające specyfikę działań w ogrodzie regularnym, niż tam, gdzie firmy wyłaniane są cyklicznie w drodze przetargów³⁷.

Zazwyczaj zakres prac pielęgnacyjnych w ogrodzie regularnym XVII i XVIII w. obejmuje następującą czynności:

Partery

- cięcie formujące ornamentu bukszpanowego (dwukrotne w sezonie wegetacyjnym),

- dwukrotną lub trzykrotną wymianę roślin kwiatowych na rabatach brzeźnych w sezonie wegetacyjnym,
- nawożenie i stosowanie środków owadobójczych i grzybobójczych,
- systematyczne odchwaszczanie,
- uzupełnianie i wyrównywanie ozdobnego kruszywa,
- zabezpieczanie bukszpanu agrowłókniną na sezon zimowy.

Boskiety

- cięcie formujące szpalery w boskietach (zimowe i letnie),
- cięcie formujące i sanitarne w koronach drzew wewnątrz boskietów, w celu doświetlenia szpalerów sadzonych na obrzeżach kwater boskietów oraz usuwania na bieżąco drzew chorych, martwych, niebezpiecznych dla użytkowników ogrodu,
- usuwanie na bieżąco samosiewu.

Układ wodny

- wymianę, w miarę potrzeb, umocnień brzegów z faszyny lub palisady drewnianej,
- bieżącą pielęgnację pokrytych darnią skarp zbiorników wodnych,
- usuwanie jesienią opadłych liści z powierzchni zbiorników wodnych,
- systematyczną kontrolę stanu technicznego i usuwanie usterek w systemie zasilania zbiorników wodnych i odprowadzania z nich wody.

Układ drogowy

- równanie i zagęszczanie nawierzchni,
- odchwaszczanie nawierzchni,
- grabienie liści jesienią.

Architektura ogrodowa

- stały monitoring stanu zachowania, zwłaszcza stanu dachu i rynien – w przypadku obiektów kubaturowych, pojawiania się zawilgoceń i pęknięć muru,
- usuwanie drobnych usterek.

Dekoracja rzeźbiarska

- zabezpieczanie rzeźb ogrodowych na okres zimowy, np. poprzez nałożenie drewnianych osłon,
- monitorowanie uszkodzeń.

³⁴ Według opisanych zasad zaprojektowano wspólnie instalację elektryczną, wodno-kanalizacyjną oraz system monitoringu dla Ogrodu Branickich w Białymstoku.

³⁵ Karta Florencka, art. 11.

³⁶ Art. 40 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

³⁷ Wśród polskich ogrodów regularnych XVII i XVIII w. przykładami obiektów, w których znajdują się pracownicy etatowi zajmujący się ich pielęgnacją są: Rogalin, Ogród Wilanowski, Nieborów. Prace pielęgnacyjne w drodze przetargów zlecane są w Ogrodzie Branickich w Białymstoku i Ogrodzie Saskim w Warszawie.

8. OCHRONA KONSERWATORSKA KRAJOBRAZU POWIĄZANEGO Z OGRODEM

Barokowe ogrody regularne z założenia były bardzo silnie powiązane z najbliższym otoczeniem oraz z dalszym krajobrazem. W wieku XVII większość rezydencji magnackich wzorowano na rozwiązaniach włoskich, w których pałac, ogród, folwark, ogrody użytkowe, zwierzyńce stanowiły jedną całość, składającą się na pojęcie posiadłości typu *villa*. Na jej lokalizację wybierano zazwyczaj miejsca wyniesione, dające rozległy widok na otaczający krajobraz. Pałace wieńczono belwederami, a ogrody kształtowano tarasowo, z szerokimi otwarciami widokowymi na okolicę (np. Ogród Wilanowski, ogród w Podhorcach, XVII-wieczny ogród Koniecpolskich w Warszawie – obecny ogród przy Pałacu Namiestnikowskim, ogród *Villa Regia* w Warszawie).

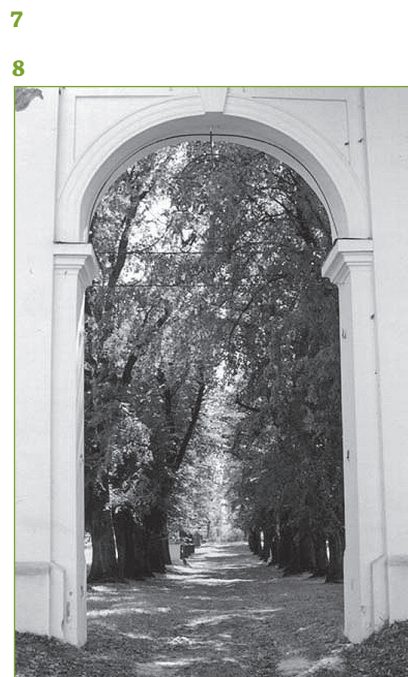
W wieku XVIII sposób organizacji założeń rezydencjonalnych był inny, ale również opierał się na silnych związkach z krajobrazem. Związki te wyrażały się w osiach kompozycyjnych i widokowych, wprowadzonych daleko poza granice ogrodu, w układach alejowych, duktach, kanałach, ukierunkowanych zazwyczaj na dominanty występujące w danej okolicy. Założenie pałacowo-ogrodowe było często częścią układu urbanistycznego, np. założenia pałacowo-ogrodowe w Rydzynie, rezydencje Branickich w Białymstoku i Choroszczy, Ogród Saski w Warszawie.

Krajobraz otaczający dawne ogrody regularne ulega współcześnie znacznym przemianom – głównie pod wpływem presji urbanizacyjnej. Zmiany te są szczególnie widoczne w przypadku ogrodów położonych w granicach dużych miast: Ogrodu Wilanowskiego, w sąsiedztwie którego powstała zabudowa osiedlowa Miasteczka Wilanów, Ogrodu Saskiego w Warszawie, którego obrzeża są zabudowywane i zajmowane przez parkingi, Ogrodu Branickich w Białymstoku, na osi którego zbudowano wielopiętrowy budynek Urzędu Miasta, dawnego ogrodu klasztorne karmelitów w Warszawie, który zabudową i zadrzewieniem został odcięty od Wisły.

W dotychczasowej praktyce konserwatorskiej rzadko chroniony był krajobraz otaczający barokowe założenia pałacowo-ogrodowe. Wśród nielicznych przykładów można wyróżnić sytuacje, kiedy ogród taki objęty jest szerszym wpisem do rejestru zabytków: urbanistycznym lub ruralistycznym (np. w Wilanowie, w Rydzynie), kiedy park znajduje się w granicach parku kulturowego (park taki ma być utworzony wokół rezydencji wilanowskiej) lub kie-

7. Ogród Branickich w Białymstoku. Zabezpieczenie bukszanu agrowłókniną na zimę, 2005 r.

8. Aleja dojazdowa na osi pałacu w Narolu, 2005 r.

dy są chronione wpisem do rejestru zabytków pojedyncze elementy tego krajobrazu (np. układy alejowe w Rydzynie). Zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, chroniące krajobraz otaczający ogrody regularne należą do rzadkości, ponadto nie dla wszystkich terenów plany takie istnieją.

Korzystnym rozwiązaniem dla ogrodu barokowego jest otoczenie go strefą buforową w postaci współczesnej zieleni parkowej o neutralnym charakterze, o ile nie spowoduje to zmiany historycznych relacji przestrzennych. Zabieg taki zastosowano w okresie międzywojennym w Białymstoku, otaczając Ogród Branickich z dwóch stron pasmem tzw. Bulwarów Kościalkowskiego, które do dziś skutecznie izolują go od ruchliwych arterii miejskich.

Karta Florencka stwierdza, że ogród historyczny nie może być oddzielony od swojego otoczenia³⁸. Zgodnie z jej zaleceniami powinien być zachowywany i konserwowany w krajobrazie, w który go wkomponowano, z zachowaniem jego walorów³⁹. Działając w myśl zaleceń Karty Florenckiej, autorka zaproponowała podstawowe etapy planowania ochrony konserwatorskiej krajobrazu powiązanego z barokowymi rezydencjami:

³⁸ Karta Florencka, art. 7.

³⁹ Karta Florencka, art. 14.

ETAP I

Określenie specyfiki powiązań rezydencji z krajobrazem, wykreowanych w XVII i XVIII w. (oraz późniejszych, o ile zostały uznane za ważne dla danego układu kompozycyjnego).

ETAP II

Ocena stopnia zachowania tych powiązań.

ETAP III

Rozpoznanie współczesnych zagrożeń dla historycznych powiązań założenia ogrodowego z krajobrazem.

ETAP IV

Rozpoznanie dotychczasowych form ochrony krajobrazu i ocena skuteczności ich działania.

ETAP V

Opracowanie propozycji objęcia ochroną prawną relacji „założenie rezydencjonalne – krajobraz” lub proponowanie zmian w dotychczasowych formach ochrony krajobrazu, o ile zostały one ocenione jako mało skuteczne. Kierunek przyjętych działań zależy od indywidualnych uwarunkowań, dotyczących danego obiektu.

ETAP VI

Przeprowadzenie działań formalno-prawnych, mających na celu ustanowienie nowych form ochrony krajobrazu otaczającego ogród regularny XVII i XVIII w. lub zwiększenie skuteczności istniejących form ochrony krajobrazu.

Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów

Renata Stachańczyk*

Problematyka konserwacji ogrodów zabytkowych, ze względu na specyfikę zabytków tego rodzaju, łączy zagadnienia historyczne, estetyczne i techniczne z przyrodniczymi. Dwa zasadnicze działania w tym zakresie – ich ochrona i konserwacja – wymagają określonej pragmatyki postępowania, gwarantującej podjęcie właściwych decyzji konserwatorskich¹.

WYPACOWYWANIE METOD DZIAŁANIA

Metody postępowania, zarówno w zakresie sporządzenia dokumentacji, jak i realizacji, wypracowywano w środowiskach polskich badaczy i konserwatorów ogrodów już od początku wieku XX². Spośród najwcześniejszych wymienia się przede wszystkim prace A. Szyszko-Bohusza w Podhorcach. Po II wojnie światowej prace w tym kierunku zapoczątkował G. Ciołek, dzięki któremu powstały liczne opracowania inwentaryzacyjne, katalogowe, studialne i projektowe dla wielu ogrodów zabytkowych. Stanowią one po dziś dzień podstawowy materiał źródłowy dla badań nad tymi zabytkami w Polsce³. Prace te kontynuowane były następnie przez jego naukowych spadkobier-

ców: w ośrodku krakowskim w gronie naukowców skupionych wokół prof. J. Bogdanowskiego i w środowisku warszawskim, najpierw przez W. Plapisa, a później prof. L. Majdeckiego.

Zasługą tych środowisk jest zarówno teoretyczne, jak i praktyczne ujęcie zasad postępowania⁴. Spośród prac tego okresu wyróżnić należy m.in. opracowanie studialno-projektowe dla Łazienek Królewskich, wykonane przez L. Majdeckiego w końcu lat 60. ub.w. Zawierało ono szereg studiów i analiz i uznane zostało w tym czasie za pierwszą pracę służącą zarówno bezpośrednio potrzebom rekonstrukcji, jak i włączeniu dodatkowych powierzchni parku dla współczesnych potrzeb⁵.

Od połowy lat 70. XX w. m.in. tą problematyką zajmował się Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, późniejszy Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Instytucja ta nie tylko popularyzowała zasady postępowania konserwatorskiego poprzez własną działalność projektową, ale i była ciałem opiniodawczym, oceniającym prawidłowość postępowania i dokumentacji projektowej

* Autorka jest pracownikiem Pracowni Kształtowania Polityki Konserwatorskiej KOBiDZ.

¹ J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne*, Kraków 2000, s. 222-223; ponadto: *Współczesne problemy terminologii i praktyki w ochronie i konserwacji zabytków*, „Kurier Konserwatorski” 1994, nr 5.

² L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1981, s. 814.

³ J. Bogdanowski, jw., s.222, L. Majdecki, jw.

⁴ M.in. K. Chrabelski, G. Ciołek, *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy ogrodów*, „Ochrona Zabytków” 1949, R. 2, s. 15-

-19; J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Kraków 1976; L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993; A. Mitkowska z zespołem, *Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa*, „Studia i Materiały. Ogrody”, 1994, 2 (8).

⁵ L. Majdecki, *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, „Rejestr Ogrodów Polskich”, Warszawa 1969, z. 7.

innych wykonawców⁶. Potrzeba taka wynikała z faktu, iż podstawowym mankamentem wielu projektów rewaloryzacji tamtego czasu był brak studiów i analiz układu przestrzenno-kompozycyjnego⁷.

Podnoszeniu standardów dokumentacyjnych i realizacyjnych w praktyce służyło również opracowanie zasad i wytycznych do prac projektowych i realizacyjnych w ogrodach zabytkowych, zainicjowane przez środowiska konserwatorskie. Wytyczne podpisane w 1987 r. przez Generalnego Konserwatora Zabytków stanowiły materiał pomocniczy dla organów konserwatorskich. Opracowane przede wszystkim z myślą o obiektach o przeciętnych wartościach, o czytelnym w różnym stopniu układzie przestrzenno-kompozycyjnym, dopuszczały wykonywanie dokumentacji uproszczonej, tzw. jednostadiowej. Pomimo uproszczenia dokumentacja ta zawierała jednak treści świadczące o próbach analizy układu⁸.

Temu samemu celowi służyło opracowanie prof. A. Mitkowskiej z zespołem PK Kraków, które opublikowane zostało na początku lat 90. XX w. nakładem Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Przedstawiało ono zasady opracowania dokumentacji rewaloryzacji ogrodów zabytkowych dla zdegradowanych ogrodów dworskich, przejmowanych wówczas przez Skarb Państwa z zarządu likwidowanych państwowych gospodarstw rolnych. Zawarty w nim model postępowania konserwatorskiego przedstawiał zestawienie niezbędnych działań konserwatorskich dla wszystkich obiektów tej grupy. Wobec planowanej sprzedaży tych obiektów w całości lub części, miały to być wskazania dające szansę zatrzymania procesu dewastacji, uratowania ich przed całkowitym zatarciem w krajobrazie i przedstawienia realnych perspektyw użytkowania, które umożliwiłoby przywrócenie utraconych wartości historycznej kompozycji⁹.

Opracowanie to, uznane w ówczesnych realiach polityczno-gospodarczych za bezprecedensowe, pokazuje schemat działania, który rozpoczyna się od momentu przejścia obiektu przez nowego właściciela (Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa), a kończy na opracowaniu projektów, które warunkują

późniejszą rewaloryzację. Krokami pośrednimi są: czynności administracyjne (objęcie ochroną prawną, uporządkowanie spraw własnościowych i podjęcie decyzji funkcjonalnych) i proces badawczy (studium historyczno-konserwatorskie, w tym przypadku bardzo ograniczone, wartościowanie, sformułowanie wytycznych konserwatorskich)¹⁰. Jest to więc wykładnia, która może mieć zastosowanie w przypadku każdego ogrodu zabytkowego.

Spośród teoretycznych omówień problemu nie można pominąć opracowania prof. L. Majdeckiego, pokazującego schemat realizacji zadań konserwatorskich przy rewaloryzacji ogrodu zabytkowego, oraz późniejszego, prof. J. Bogdanowskiego¹¹.

Wszystkie schematy postępowania, wynikające z doświadczeń polskich konserwatorów ogrodów, wskazują więc na potrzebę działania zgodnie z określonymi zasadami, a także wykonywania poszczególnych kroków z niezmienną logiką, tj. od określenia zasobu, czyli jego poznania, poprzez waloryzację, wytyczne do projektu i do realizacji¹².

UWAGI OGÓLNE DOTYCZĄCE POSTĘPOWANIA PRZY REWALORYZACJI OGRODÓW ZABYTKOWYCH

Podstawy teoretyczne prawidłowego postępowania konserwatorskiego przy rewaloryzacji zabytkowych ogrodów wynikają z teorii ochrony zabytków, czyli doktryny konserwatorskiej, na którą składają się zalecenia wynikające z szeregu aktów prawnych i dokumentów.

W odniesieniu do omawianej grupy zabytków najistotniejsze wydają się: Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Międzynarodowa Karta Ogrodów Historycznych, tzw. Karta Florencka, opracowana w 1981 r. Karta ta stanowi uzupełnienie Karty Weneckiej i zawiera wskazania uwzględniające specyfikę ochrony ogrodów zabytkowych.

Ustawa, karta oraz omówione wcześniej opracowania i doświadczenia wydają się wystarczającymi

⁶ Zadanie to ośrodek realizował w imieniu Ministra Kultury.

⁷ Stanowiło to podstawowy zarzut Głównej Komisji Konserwatorskiej, powołanej do ich oceny w Ministerstwie Kultury i Sztuki, wg: A. Michałowski, *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce, stan 1991 rok*, [w:] *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce*, „Studia i Materiały. Ogrody”, 1992, 1, s. 9. Działalność wymienionych instytucji obecnie kontynuuje w części Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.

⁸ Zawierała ona: 1. dokumentację stanu istniejącego wraz z rysem historycznym i opisem stanu zachowania, ilustrowaną planszą zbiorczą w skali 1:500 (z naniesieniem granic parku i granic strefy konserwatorskiej, obrysu roślinności,

układu powiązań widokowych, obiektów trwałych, układu dróg, inwentaryzacji ogólnej zieleni); 2. projekt techniczno-wykonawczy uporządkowania i zabezpieczenia, wg: *Zasady i wytyczne dla prowadzenia prac w zabytkowych założeniach ogrodowych*, „Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Informacje Bieżące”, 01.09.1987, maszynopis w zbiorach autorki.

⁹ A. Mitkowska z zespołem, jw.

¹⁰ Jw., s. 7.

¹¹ L. Majdecki, jw., s. 358-360; J. Bogdanowski, jw., s. 220-232.

¹² J. Bogdanowski, jw., s. 223-230.

podstawami do wymagania określonego toku postępowania i wyznaczenia standardów dokumentacji rewaloryzacji. Sama ustawa jako akt prawny nie uwzględnia tych wymagań, a także specyfiki zabytków ogrodowych¹³.

Niemniej w art. 25 cytowanej ustawy¹⁴, w odniesieniu do wszystkich zabytków nieruchomych, a więc również ogrodów, jest mowa o konieczności przygotowania dokumentacji w sytuacji, jeśli właściciel lub posiadacz planuje użytkowanie obiektu zabytkowego, czyli zagospodarowania na własne potrzeby lub zgodnie z założonym celem użytkowym. Wydaje się więc, że oznacza to podstawę do wymagania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków określonych składników dokumentacji. W przypadku parków i ogrodów byłyby to przede wszystkim:

- a) dokumentacja określająca stan zachowania obiektu – tj. inwentaryzacja terenu i drzewostanu, elementów architektonicznych,
- b) dokumentacja określająca historyczną funkcję i wartość obiektu – tj. zawierająca badania historyczne, analizy i studia.

Taki zakres dokumentacji pozwala na sformułowanie odpowiedzi na pytanie o wartość obiektu jako całości, wartość poszczególnych składników, a w konsekwencji umożliwiła podjęcie decyzji o zakresie możliwej adaptacji. Podobnie jak w przypadku innych zabytków nieruchomych, daje to również podstawę do wymagania określonego zakresu prac, sposobu ich realizacji albo materiałów, które mają być zastosowane.

Warto zauważyć, że o konieczności opracowania dokumentacji i warunkach prowadzenia prac właściciel zostaje pouczony w wytycznych, które wydaje mu urząd konserwatorski¹⁵. Niezwykle ważne jest, aby wraz z nimi inwestor otrzymał informację o priorytetach działań w danym obiekcie, którymi w tym wypadku powinno być zachowanie substancji zabytkowej i zachowanie autentyczności kompozycji. To z kolei możliwe jest tylko poprzez zdefiniowanie cech kompozycji i jej wartości w danym obiekcie.

W tym kontekście najczęstsze problemy dotyczą zdefiniowania istoty samej kompozycji. Należy więc

wyjaśnić, że zgodnie z Kartą Florencką „kompozycja architektoniczna ogrodu historycznego obejmuje: rozplanowanie wraz rzeźbą terenu, zespoły roślinne, ich rodzaje, rozmiary, grę kolorów, ich zgrupowanie i zróżnicowanie wysokości w każdej z grup, elementy konstrukcyjne i dekoracyjne, wody ruchome i stojące, w których odbija się niebo”¹⁶.

Sformułowanie zaleceń jest często utrudnione ze względu na brak wystarczającego rozpoznania obiektu. Optymalnym rozwiązaniem byłoby rozbitcie ich na etapy, co pozwoliłoby na uniknięcie sprzeczności z pojawiającymi się przecież z czasem ustaleniami. Wówczas ostateczne decyzje mogłyby być podjęte po wykonaniu niezbędnych badań i analiz.

Zalecenia, o których wyżej mowa, stanowią punkt wyjścia do wybrania właściwego kierunku działania w obiekcie i do opracowania dokumentacji niezbędnej do przeprowadzenia prac konserwatorskich w zabytkowym założeniu zieleni.

KOLEJNOŚĆ POSTĘPOWANIA

Zasady postępowania wykładane są studentom szkół wyższych, a także stosowane w praktyce projektowej i rozpowszechniane przez publikacje krajowe i zagraniczne, m.in. także przez działalność statutową Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Należy je zatem zaliczyć do standardów postępowania i wymagać powszechnego stosowania w praktyce.

W postępowaniu mającym na celu przygotowanie procesu rewaloryzacji, niezależnie od drobnych różnic pomiędzy poszczególnymi źródłami, zawsze występują w logicznym układzie charakterystyczne etapy.

I. DZIAŁANIA WSTĘPNE, rozpoczynające postępowanie, obejmują:

- pozyskanie danych administracyjnych, dotyczących sytuacji formalno-prawnej własności i ochrony;
- rozpoznanie tematu, w tym poprzez wizję terenową, zebranie materiałów wyjściowych i wstępne określenie granic kompozycji, czego rezultatem

¹³ Na temat standardów postępowania w odniesieniu do zabytków architektury: J. Tajchman, *W sprawie konieczności ustanowienia standardów wykonywania projektów dotyczących prac planowanych w zabytkach architektury*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 79-106.

¹⁴ Art. 25 pkt 1 uozoz – zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza:

1. dokumentacji konserwatorskiej, określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku;
2. uzgodnionej z wojewódzkim konserwatorem za-

bytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie.

¹⁵ Art. 27 uozoz – na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku konserwator wojewódzki przedstawia, w formie pisemnej, zalecenia konserwatorskie, określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku.

¹⁶ Karta Florencka, art. 4.

jest określenie problemu rewaloryzacji i przyjęcie właściwego toku postępowania;

- inwentaryzację zasobu, polegającą na inwentaryzacji kompozycji ogrodowej w jej zachowanym stanie.

Pierwszym etapem tych prac, w których z głównym ich wykonawcą – geodetą – współpracuje prowadzący temat architekt krajobrazu, jest plan sytuacyjno-wysokościowy, przedstawiający: rzeźbę terenu włącznie z drobnymi elementami charakterystycznymi dla kompozycji (np. muldami, małymi kulminacjami, pagórkami klombowymi), usytuowanie elementów zagospodarowania, takich jak drogi i ich ślady, ciek, ogrodenia, postumenty etc., a także usytuowanie drzewostanu. W drugim etapie zwykle architekt krajobrazu wykonuje inwentaryzację dendrologiczną (pełną lub ogólną, całości lub części, w zależności od potrzeb). Jej wyniki przedstawia się graficznie i zestawia w tabelach. Tabele te zawierają podstawowe dane, charakteryzujące roślinne składniki kompozycji: gatunek, parametry wielkości (pierśnicę i wysokość), stan zdrowotny. Równolegle opisuje się zaobserwowane (naniesione uprzednio na plan) pozostałe relikty kompozycji. Powstający w rezultacie plan zawiera więc identyfikację elementów przestrzennych i rodzajowych kompozycji¹⁷.

Równie ważne jest sporządzenie na tym etapie dokładnej dokumentacji fotograficznej wszystkich relikwów kompozycji.

Istnieją przypadki, w których zakres prac dokumentacyjnych musi być rozszerzony, np. o inwentaryzację elementów architektonicznych i ich relikwów, jak mostki, ogrodenia, bramy, postumenty, pergole itp. W niektórych przypadkach na tym etapie należy również zamówić odpowiednie ekspertyzy, np. wodno-sanitarną. Wyniki tych prac będą niezbędne w późniejszych etapach.

II. POSTĘPOWANIE STUDIALNE jest następnym krokiem. Obejmuje ono studia i analizy układu: studia historyczne, kompozycyjne, układu roślinnego. Poszczególne ich etapy lub wyniki często wymagają potwierdzenia w badaniach bezpośrednich – sondażach lub badaniach archeologicznych, bezpośrednich badaniach dendrologicznych albo choćby poprzez konfrontację z zachowaną substancją i sytuacją terenową¹⁸. W optymalnym przypadku w postępowaniu studialnym powinien uczestniczyć zespół z udziałem

architekta krajobrazu, historyka, historyka sztuki, często również architekta albo archeologa.

W większości przypadków nie jest oczywiście możliwe wykonanie szerokiego zakresu badań, zarówno ze względu na ich wysokie koszty, jak i logistykę z tym związaną. I na ogół nie jest to też konieczne. Jednak ze względu na niewystarczające zwykle materiały źródłowe, badania w minimalnym zakresie, rozumiane jako pogłębiona analiza sytuacji terenowej, nabierają jednak podstawowego znaczenia dla zrozumienia historycznej kompozycji i jej przemian. Równie dobre rezultaty można uzyskać prostymi metodami. Dobór odpowiednich metod badawczych uzależniony jest zarówno od charakteru obiektu i problemów wymagających badań, jak i możliwości projektanta i inwestora. Należy jednak podkreślić, że tylko przenikanie się wyników wszystkich badań i analiz daje w pełni zadowalające rezultaty. Podstawowym rezultatem powinno być w tym wypadku właściwe rozpoznanie układu przestrzenno-kompozycyjnego.

Wyniki badań i analiz powinny zostać opracowane tekstowo i graficznie, do czego służy również wymieniony wcześniej plan inwentaryzacyjny.

III. WALORYZACJA, czyli wartościowanie zasobu. Podstawę dla niej stanowią wyniki, omówionego w punkcie II, etapu studialnego. Wartościowanie przeprowadza się zarówno na poziomie ogólnym dla określenia podstawowych wartości historycznych i przestrzennych obiektu, jak i dla poszczególnych wnętrz ogrodowych i w odniesieniu do jego jednostkowej substancji zabytkowej. Wartościowanie to dotyczy trzech aspektów kompozycji: treści, formy i funkcji obiektu i jest dokonywane z rozwarstwieniem na poszczególne fazy historyczno-kompozycyjne, które wynikają z przeprowadzonej wcześniej w ramach postępowania studialnego analizy historycznej.

Dla tego celu można stosować przyjętą w danym przypadku skalę punktową (subiektywną)¹⁹.

Etap ten służy do wskazania, która z kolejnych faz rozwoju niesie w sobie największy ładunek wartości²⁰.

IV. WYTYCZNE KONSERWATORSKIE. Formułowanie wytycznych to kolejny etap, polegający na podsumowaniu dociekań studialnych i ich wyników. Podstawowym zadaniem wytycznych jest jednak ustalenie

¹⁷ Plan wykonuje się zwykle w skali 1:500 lub 1:1000.

¹⁸ Szczegółowe omówienie metod badań i studiów m.in. w: L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, s. 126-143; A. Mitkowska z zespołem, jw., s. 12-13.

¹⁹ J. Bogdanowski, *Problemy metodologiczne rewaloryzacji*

urbanistyczno-krajobrazowej miasta zabytkowego na przykładzie Kazimierza Krakowskiego, Warszawa 1985; J. Bogdanowski, *Królewski ogród na Łobzowie*, Kraków 1997, przypis 143, s. 49; J. Bogdanowski, jw., s. 48-49.

²⁰ Wg A. Mitkowska z zespołem, jw., s.16-17.

ogólnego kierunku postępowania i zakresu dopuszczalności przekształceń. Ilustracją tego są określone na tym etapie w pierwszej kolejności strefy ochrony konserwatorskiej, z których wynikają wytyczone dalej kierunki działań.

Działania te mogą polegać na: konserwacji, integracji, rekonstrukcji i ewentualnie rekompozycji²¹. Często się zdarza, że ze względu na zróżnicowany stan zachowania substancji zabytkowej kierunki te przenikają się.

Zgodnie z art. 9 Karty Florenckiej „działania podejmowane w stosunku do ogrodów historycznych polegać mogą na: utrzymaniu, konserwacji, restauracji (odnowie), oraz ewentualnie restytucji”. Karta wyraźnie podkreśla, że „Interwencja restauratora powinna uwzględniać ewolucję danego ogrodu. W zasadzie nie należy wyróżniać jednej epoki kosztem drugiej, chyba że stopień zniszczenia niektórych części ogrodu staje się wyjątkowo powodem restytucji, uzasadnionej istniejącymi pozostałościami lub dokumentacją. Mogą też być przedmiotem ewentualnej restytucji części ogrodu położone najbliżej budowli zabytkowej, dla uwidocznienia ich jednolitości”²².

Każda restauracja lub restytucja „może być przedsięwzięta dopiero po dokonaniu analizy polegającej na badaniach archeologicznych i na zebraniu wszystkich dokumentów dotyczących danego ogrodu lub ogrodów o analogicznym charakterze, w celu zapewnienia mającym nastąpić zmianom charakteru potwierdzenia naukowego”²³.

Widać z tego, z jaką rozważą należy podejmować decyzje i jak niezbędne jest posiadanie ku temu odpowiednich podstaw w postaci badań, studiów i analiz.

Podobną ostrożność należy zachować w przypadku koniecznych uzupełnień układu kompozycyjnego (fragmentów dróg, uzupełnień roślinnych, wyposażenia), jeśli brak jest ku temu bezpośrednich przekazów. Za niedopuszczalne należy uznać zarówno bezpodstawną dowolność w proponowanych rozwiązaniach projektowych, opartych na domniemaniach lub powoływanie się na powierzchniowe analogie. Wyniki przeprowadzonych dotychczas studiów i badań stanowią tu podstawowy materiał wyjściowy.

W ogrodzie zabytkowym niedopuszczalne są również kreacje całkowicie lub w znacznej części abstrahujące od historycznej kompozycji, których autorzy powołują się na brak dostatecznych źródeł lub reliktyw. Nie można w tym wypadku bowiem mówić o restytucji ogrodu, ponieważ: „Dzieło, które powstaje inspirowane formami tradycyjnymi na miejscu dawniej istniejącego ogrodu, lub na miejscu, w którym nigdy nie istniał żaden ogród, odpowiada pojęciu »wspomnienia« lub »dzieła« wykluczającego określenie ogrodu historycznego”²⁴. Wówczas należałoby więc dokonać najpierw wykreślenia obiektu z rejestru zabytków²⁵.

Zakres merytoryczny wytycznych może być bardzo obszerny i zróżnicowany pod względem szczegółowości.

Na poziomie ogólnym wytyczne poza określeniem głównego kierunku działania powinny również zawierać: wskazania dotyczące problemów własnościowych, użytkowania, nazewnictwa i przebiegu granic, ochrony prawnej. Wspomniane wyżej wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej może zostać rozbudowane do samodzielnego opracowania i stanowić materiał wyjściowy np. do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego²⁶.

Z kolei wytyczne szczegółowe stanowią wskazania do kształtowania poszczególnych elementów układu kompozycyjnego: szaty roślinnej, dróg, budowli, wyposażenia. Na tym etapie wykazuje się również potrzeby w zakresie dalszych badań i projektów branżowych. W szczególnych przypadkach załącza się graficzne ilustracje zalecanych form²⁷.

To, jak szczegółowe są wytyczne, zależy bezpośrednio od specyfiki danego obiektu.

V. PROJEKT REWALORYZACJI jest uwieńczeniem długiego i często żmudnego procesu. Projekt ten musi w sposób konsekwentny i logiczny uwzględniać wyniki ustaleń zawartych we wcześniejszych etapach działania²⁸.

Projekt rewitalizacji stanowi niezbędne stadium poprzedzające proces realizacyjny, ponieważ obejmuje kompleksowo całość zagadnień dotyczących przedsięwzięcia. Jego zadaniem jest przedstawienie podstawowych ustaleń w zakresie zadań konserwator-

²¹ J. Bogdanowski, op. cit., s. 55-57.

²² Karta Florencka, art.16.

²³ Ibidem, art.15.

²⁴ Ibidem, art.17.

²⁵ Ibidem, art. 17 przewiduje to w sytuacji, gdy ogród całkowicie zanikł lub znane są tylko niepewne elementy poprzednich etapów jego istnienia.

²⁶ I. Wildner-Nurek, *Wytyczne konserwatorskie dotyczące obszaru szczególnie cennego w Choroszczy, opracowane dla potrzeb*

planowania przestrzennego, Warszawa 2000, opracowanie powstałe w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, maszynopis udostępniony przez autorkę.

²⁷ Na ten temat szczegółowo m.in. L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, jw., s. 351-352.

²⁸ Projekt rewitalizacji odpowiada pojęciu „projekt konserwatorski” w odniesieniu do innych rodzajów zabytków, głównie architektury, por. B.J. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 57-78.

skich, programu użytkowego, układu przestrzennego, metody i cyklu realizacji. Zachodzi tu więc potrzeba pogodzenia przesłanek projektowych wynikających z analizy formy i przewidywanej funkcji obiektu, następnie przesłanek wynikających z analizy kontekstu historycznego, wartości zabytkowych, stanu obiektu i diagnozy konserwatorskiej, które składają się na koncepcję konserwatorską oraz oczekiwań właściciela wobec planowanej funkcji²⁹. Dlatego też poza wynikami etapu studialnego oraz wynikającymi z niego wytycznymi, koniecznymi materiałami wyjściowymi są również: ustalenia miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego, ogólny program użytkowy i wytyczne przedstawione przez inwestora i użytkownika, wytyczne urzędu konserwatorskiego, studia i opracowania dotyczące np. zagrożeń zewnętrznych.

Opisane rozważania stanowią niejako wstępny etap projektu rewaloryzacji, a jego rezultatem jest sformułowanie założeń projektowych, uwzględniających potrzebę zachowania wartości historycznych. Konsekwencją tego są oczekiwane efekty projektowe: kompozycyjne scalenie obiektu, uczytelnienie historycznej kompozycji, wydobycie istotnych walorów kompozycyjnych i ekspozycji obiektu w krajobrazie, likwidacja elementów destrukcyjnych, a w przypadku, gdy jest to destrukcja nieodwracalna – maskowanie tych elementów.

Ostatecznie na tej podstawie powstaje projekt rewaloryzacji, który składa się zawsze z dwóch części.

- Pierwsza część, tekstowa, zawiera omówienie programu rewaloryzacji. Jego zawartość musi wyjaśniać cel projektu oraz przyjęte założenia w zakresie rozwiązań funkcjonalnych i przestrzennych. Dalszym składnikiem jest opis rozwiązania projektowego z uwzględnieniem poszczególnych obiektów i urządzeń terenowych, następnie wytyczne do realizacji, które powinny możliwie szczegółowo określać zasady realizacji projektu w poszczególnych grupach zagadnień, a także przedstawiać propozycję etapowania inwestycji z punktu widzenia prawidłowości działań konserwatorskich.
- Druga część projektu to rysunek (plan), który jest ilustracją tekstu. Przedstawia więc rozwiązanie projektowe w zakresie budynków i budowli, ukształtowania terenu, układu dróg i placów, wód, szaty roślinnej w jej różnej postaci, charakterystycznych form przestrzennych (boskiety, szpalery, klomby,

partery), wejść, wjazdów, ogrodzeń, obiektów infrastruktury i obsługi.

Szczegółowość planu uzależniona jest w znacznej mierze od przyjętej skali projektowej, wynikającej z wielkości obiektu i specyfiki problematyki. W zależności od charakteru i wielkości obiektu oraz stopnia złożoności problemu, składnikami dokumentacji projektowej może być też oddzielny rysunek z nawiązaniem do otoczenia, a także koncepcje rysunkowe obiektów i urządzeń (np. budowli ogrodowych czy elementów wyposażenia), przekroje, rysunki perspektywiczne, jeśli wyjaśniają one przedstawione rozwiązania³⁰.

Opracowywanie projektu rewaloryzacji wymaga w praktyce czasu, w którym idea konserwatorska ewoluje od szkicowego projektu rewaloryzacji na etapie wstępnym, poprzez etap weryfikacji pod względem wymagań konserwatorskich, wymagań użytkownika i inwestora, zgodności z warunkami środowiska, sprawdzenia założeń realizacyjnych i owocuje rozwiązaniem ostatecznym. Dlatego w praktyce do dyskusji nad proponowanymi rozwiązaniami przedstawia się często najpierw projekty szkicowe, które można by nazwać wstępnymi, przedstawiające wersje alternatywne, a dopiero później ostateczny projekt rewaloryzacji.

W stosunku do projektu rewaloryzacji w środowisku stosuje się często określenie „projekt koncepcyjny rewaloryzacji” lub „koncepcja rewaloryzacji”, chociaż stanowi on zakończenie dyskusji i szukania rozwiązań w kontekście całego układu.

Następnym krokiem są już tylko projekty branżowe, o których poniżej.

Warto zauważyć również, że projekt rewaloryzacji nie jest projektem w rozumieniu prawa budowlanego i jeśli nie dotyczy zadań podlegających formalnym uzgodnieniom z urzędami budowlanymi, nie musi być przez te urzędy zatwierdzany. Jeśli zaś jest związany z infrastrukturą techniczną, to staje się jedynie materiałem wyjściowym do opracowania planu zagospodarowania terenu, za który odpowiedzialność bierze jednak uprawniony do prowadzenia inwestycji architekt.

Dopiero po tym etapie następują projekty wykonawcze. Ponieważ często wykonują je inni projektanci niż autor poprzedniego etapu dokumentacji, to niezmiernie ważne jest, aby projekt rewaloryzacji (lub jeśli się go nie wykonuje – wytyczne konserwatorskie) zawierał szczegółowy zakres danych doty-

²⁹ Analogiczny zakres koniecznych rozwiązań w odniesieniu do architektury przedstawia w schemacie B.J. Rouba, patrz B.J. Rouba, jw., s. 69.

³⁰ Szczegółowe wytyczne m.in. w: L. Majdecki, jw., s. 354-

-357; A. Mitkowska z zespołem, jw., s. 20-21; L. Majdecki, *Wytyczne sporządzania dokumentacji historycznej i realizacyjnej zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1982, masygnopis w zbiorach autorki.

czących formy, materiałów, technologii i ewentualnie innych uwarunkowań. Poprawność projektów wykonawczych zależy w znacznej mierze od znajomości wyników etapu studialnego. Z danych zawartych w opracowaniach etapu studialnego powinni korzystać więc projektanci branżowi. Dlatego też niezwykle cenne jest, jeśli w tym etapie uczestniczą wszyscy członkowie zespołu, a w szczególności autorzy badań, studiów i analiz oraz autor projektu rewaloryzacji, którym powinien być architekt krajobrazu.

W kompetencjach architekta krajobrazu znajdują się dwa projekty wykonawcze. Pierwszy z nich to **projekt gospodarki drzewostanem**.

Praktykuje się często, że opracowywany jest dwustopniowo lub nawet w podziale na większą liczbę etapów, co ma głęboki sens. Pierwszy jego etap powstać może po wykonaniu inwentaryzacji i wstępnym rozpoznaniu obiektu i ma na celu wykonanie zabiegów o charakterze interwencyjnym, porządkującym i sanitarnym. Jest to więc zakres słusznie ograniczony do wstępnego uporządkowania układu przestrzennego. Często prace te mają na celu poprawę warunków sanitarnych, a dokonuje się tego m.in. poprzez zmniejszenie zagęszczenia grup. Jednak poprawa struktury drzewostanu nie może sankcjonować masowej wycinki podrostu, jak to najczęściej się dzieje. Należy bezwzględnie podkreślić, że każda większa ingerencja w drzewostan na tym etapie, bez należytego rozpoznania kompozycji obiektu, może zniweczyć szansę na odtworzenie historycznego układu przestrzennego, którego podstawowym budulcem jest drzewostan. Dopiero po wykonaniu pełnego rozpoznania, pracach studialnych i analizach, można przystąpić do kolejnego etapu wycinki. Dlatego też założenie kształtowania układu przestrzennego, którego głównym tworzywem jest drzewostan, w kilku etapach pozwala na osiągnięcie rezultatów lepszych dla tworzywa przyrodniczego kompozycji.

Drugim opracowaniem projektowym leżącym w gestii architekta krajobrazu jest **projekt układu roślinnego**.

Składa się on na ogół z planszy podstawowej w skali zastosowanej do wcześniejszej inwentaryzacji, przedstawiającej usytuowanie i dobór projektowanych elementów roślinnych. W skali całego obiektu da się zwykle przedstawić usytuowanie drzew i krzewów. Projektowane rośliny runa albo kwietniki wymagają często projektów szczegółowych. Dotyczy to w szczególności ozdób kwiatowych, rabat z kwiatów sezonowych i bylin oraz wcale nie tak rzadkich kwietników

o specjalnych formach. Często konieczne są rysunki pokazujące geometrię tych układów, czy też szczegóły konstrukcji elementów im towarzyszących. Treści pokazane na planach wymagają również zawarcia i wyjaśnienia w tekstowej części projektu. Tu zawiera się również wykazy materiałów, harmonogram i etapu wykonania realizacji.

Oba wymienione projekty mają charakter wybitnie ogrodniczy i prezentować powinny przede wszystkim zasadnicze elementy rozwiązania formy i jej konstrukcji, barw, dobór gatunków, co z kolei wynikać musi z poprzedzających je opracowań. Z natury materiału, którego dotyczą te projekty proponowane rozwiązania powinny dopuszczać jego, czyli roślin, zmienność, pod warunkiem zachowania cech podstawowych. Mogą też zawierać wskazanie dopuszczalnych wariantów, bo przecież historycznie podlegały one różnym zmianom w zależności od pór roku, uwarunkowań użytkowania i możliwości właściciela.

Pozostałe projekty branżowe powinny się opierać na szczegółowych wytycznych zawartych w dokumentacji: w wytycznych lub projekcie rewaloryzacji, albo, jeśli na tamtym etapie nie były one wystarczająco dokładnie omówione, na oddzielnych zaleceniach nie pozostawiających miejsca na dowolności projektowe, a także wykluczających powstawanie w praktyce kłopotliwych sytuacji. Dlatego tak ważne jest szczegółowe wypracowanie wytycznych.

UWARUNKOWANIA DOKUMENTACYJNE I REALIZACYJNE

Przedstawiona problematyka i metodyka opracowań projektowych nie powinna być zredukowana. Artykuł 6 Karty Florenckiej zaleca traktowanie na równi wszystkich kompozycji historycznych³¹, zarówno skromnych, jak i rozbudowanych. Ten sam schemat działania powinien być więc stosowany w przypadku wszystkich założeń, niezależnie od ich wartości.

Niemniej w zależności od wielkości, rangi i stopnia skomplikowania inwestycji można zgodzić się z różnymi uproszczeniami. Badania, studia i analizy mogą być realizowane różnymi metodami w zależności od potrzeb i możliwości. Część studialna, poprzedzająca opracowanie projektu rewaloryzacji, warunkuje właściwe rozpoznanie obiektu i jest jednak absolutnie niezbędna do podjęcia właściwych decyzji konserwatorskich. Należy więc postulować, aby akceptację urzędu konserwatorskiego uzyskiwały tylko dokumentacje ją zawierające.

³¹ Art. 6 mówi, że ogród historyczny to zarówno skromne założenia ogrodowe, jak i parki zaplanowane.

Dużym zagrożeniem dla szerszego zakresu tych studiów jest realizacja zamówień na projekty rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów w trybie przetargowym. Brak świadomości zakresu badań i studiów lub w niektórych przypadkach nawet jego lekceważenie przez inwestora sprawia, że projektanci zmuszeni są do redukcji kosztów opracowania, rezygnując z części lub nawet całości prac studialnych. Inwestor zazwyczaj nie jest zainteresowany procesem dochodzenia do właściwych wyników, ale samym rezultatem. Rozwiązaniem tego problemu mogłoby być narzucenie przez urząd konserwatorski przeprowadzenia etapu studialnego lub rozbięcie zlecenia na wykonanie dokumentacji rewaloryzacji ogrodu na dwa etapy: studialny i projektowy. Zaletą drugiego przypadku jest możliwość dobrego rozpoznania obiektu i wykorzystanie otrzymanych wyników do rozważenia różnych koncepcji jego użytkowania. W ten sposób zyskuje się również wiedzę o wartości i potencjale danego obiektu. Wiedza ta pozwala uniknąć błędnych decyzji o jego użytkowaniu i nieprzewidzianych okoliczności, które na etapie realizacji mogą wprowadzić niepotrzebne komplikacje. Dodatkowym aspektem zamówienia, w skład którego wchodzi badania i analizy, polega często na niemożliwości przewidzenia, jak pracochłonna i kosztowna będzie ta część opracowania. Problem ten można jednak również formalnie rozwiązać, zawierając odpowiednie zapisy w umowie z wykonawcą.

W praktyce na szeroki zakres badań czy choćby pełną kwerendę materiałów może pozwolić sobie tylko projektant działający w ramach ośrodka badawczego lub akademickiego.

Niezależnie od tego każdy projekt musi być poprzedzony etapem studialnym w zakresie możliwym do realizacji, ale zawsze dostosowanym do rangi obiektu. Każda dokumentacja musi bezwzględnie zawierać wszystkie wcześniej wymienione etapy dochodzenia do właściwych wniosków.

Współpraca wszystkich członków zespołu jest również ważna na etapie realizacji projektu. Koniecznością jest również stały nadzór autorski, gdyż jest on integralną częścią projektowania³². Potrzeba rozwiązania problemów na budowie wynika często z ujawnienia w trakcie prac nowych okoliczności, jak np. nieznanymi wcześniej reliktyw. W wielu przypadkach najkorzystniejsze wyniki można by uzyskać poprzez równoległe prowadzenie procesu badawczego i realizacji. Typowym przykładem może być tyczenie układu

dróg. Jeśli przebieg historyczny nie został szczegółowo zbadany i zdokumentowany, nie można dopuszczać do tyczenia dróg w parku zabytkowym tylko na podstawie projektu. Realizacja musi być powiązana z odsłonięciem przebiegu historycznego, a projekt na bieżąco dostosowywany do sytuacji. Nawet jeśli nie odnaleziono reliktyw historycznego układu, geodezyjne tyczenie dróg w parkach zabytkowych ma bardzo ograniczone zastosowanie. W praktyce linia drogi powinna być modelowana bez użycia sprzętu, z dostosowaniem do terenu i otoczenia, z dużym wyczuciem. Wymaga to ujęcia wszystkich aspektów kompozycji.

UWAGI KOŃCOWE

Opracowanie projektu rewaloryzacji w omówionym zakresie, które coraz częściej znacznie wyprzedza fazę realizacyjną, nabiera w ostatnich latach szczególnego znaczenia w aspekcie otwarcia się nowych możliwości finansowania realizacji ze środków zewnętrznych. Dlatego też niezmiernie ważne jest, aby dokumentacja rewaloryzacji przedstawiała klarowny wywód, jasno postawione wnioski, a także przedstawiała realizację zadania w sposób atrakcyjny i przekonujący³².

Podstawowym założeniem musi być jednak przesłanie, że zabytkowy park i ogród, podobnie jak zabytki architektury, nie może być dowolnie przebudowywany ani modernizowany. Zabytkowe założenia zieleni, często mocno zdegradowane, nie mogą być polem dowolnych interpretacji, modernizacji, testowania nowych technologii i materiałów.

Należy również stanowczo podkreślić, że rewaloryzacja zabytkowego założenia zieleni nie jest inwestycją jednosezonową, lecz z natury złożoności problematyki, której dotyczy i właściwości substancji zabytkowej parku i ogrodu musi trwać co najmniej kilka lat. Jest procesem, a nie jednorazowym aktem.

W części przypadków nie musi polegać na „totalnym odnowieniu” wszystkich elementów. Znacznie lepsze efekty, bardziej poprawne pod względem konserwatorskim, uzyskać można poprzez sformułowanie długofalowego programu pielęgnacji tworzącego roślinnego i konserwację pozostałych elementów składowych kompozycji.

Potrzebą chwili jest rozumienie rewaloryzacji obiektu jako tworzenia „produktu turystycznego”, jednak każde działanie musi być zgodne z teorią ich ochrony.

³² Na ten temat w odniesieniu do zabytków architektury pisze również J. Tajchman, patrz J. Tajchman, *op. cit.*, s. 97.

³³ A. Mitkowska, *Opinia wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie dotycząca części*

opracowania pt. Projekt rewaloryzacji założenia pałacowo-ogrodowego Czartoryskich w Puławach, Kraków 2004, s. 2, maszynopis w zbiorach KOBiDZ.

Ochrona i konserwacja parków zabytkowych a prawna ochrona przyrody.

Właściwości wojewódzkiego konserwatora zabytków w sprawie zezwoleń na usunięcie drzew i krzewów

Krzysztof Gruszecki*

W polskim systemie prawnym zakres dóbr podlegających ochronie jest bardzo szeroki i w wielu przypadkach przyczyny poddania ich ochronie są mocno zróżnicowane, gdyż bierze się w tym przypadku pod uwagę różnego rodzaju interesy społeczne, takie jak np. ochrona wartości historycznych, kulturalnych czy przyrodniczych. W takim przypadku może dochodzić jednak i dochodzi do kolizji pomiędzy różnymi rodzajami interesu społecznego. Właśnie taka sytuacja występuje w przypadku drzew i krzewów rosnących na terenie nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków. Ochrona tych ostatnich jest bowiem realizowana na podstawie Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), natomiast drzewa i krzewy zasadniczo są chronione jako obiekty przyrodnicze na podstawie Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2009 r. Nr 151, poz. 1220). Podstawowym środkiem prawnym, który ma zagwarantować ich właściwą ochronę, jest wynikająca z postanowień art. 83 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody konieczność uzyskania zezwolenia na usunięcie drzew i krzewów. W związku z tym, że w odniesieniu do drzew i krzewów rosnących na obszarach objętych ochroną przez ich wpisanie do rejestru zabytków pojawia się wątpliwość, które z dóbr podlega-

jących ochronie jest cenniejsze i w przypadku kolizji powinno zostać zachowane, ustawodawca w celu ułatwienia rozwiązania tych praktycznych wątpliwości w art. 83 ust. 2 ustawy o ochronie przyrody przewidział, że zezwolenia na usunięcie drzew lub krzewów z terenu nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków wydaje wojewódzki konserwator zabytków.

Rozwiązanie to nie usuwa jednak wszystkich praktycznych wątpliwości związanych z ochroną drzew i krzewów znajdujących się na terenie nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków. Dlatego też w dalszej części tego opracowania omówione będą w pierwszej kolejności zagadnienia związane z właściwością rzeczową poszczególnych organów administracji w omawianej kategorii spraw administracyjnych, w drugiej części będzie mowa o tym, co stanowi przedmiot ochrony (gdyż ten element powinien być oceniany już w toku prowadzonego postępowania administracyjnego, a zatem już po ustaleniu, jaki organ administracji powinien załatwić konkretną sprawę administracyjną), w trzeciej i ostatniej będzie natomiast mowa o kryteriach, jakimi powinny kierować się organy administracji w procesie wydawania zezwoleń na usunięcie drzew i krzewów.

W związku z tym w każdym przypadku budzącym wątpliwości organy, do których wpłynął wniosek

* Autor jest radcą prawnym, autorem komentarzy do ustaw: Prawo ochrony środowiska, ustawy o ochronie przyrody oraz ustawy o udostępnianiu informacji o środowisku

i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska i ocenach oddziaływania na środowisko.

o wydanie zezwolenia na usunięcie drzew i krzewów, powinny w pierwszej kolejności wyjaśnić, jaki konkretnie obiekt został wpisany do rejestru zabytków. Wpis do tego ostatniego, zgodnie z postanowieniami art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, stanowi jedną z form ochrony zabytków i zgodnie z postanowieniami art. 8 tego aktu prawnego jest prowadzony na terenie województwa przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. W myśl art. 9 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wpis do rejestru zabytków dokonywany jest na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, zaś przedmiotem wpisu do rejestru, zgodnie z postanowieniami ust. 2 i 3 tego przepisu, mogą być zarówno konkretne nieruchomości, jak i układy urbanistyczne, ruralistyczne lub historyczne zespoły budowlane.

Na tym tle pojawiły się jednak wątpliwości interpretacyjne, związane z ustaleniem, czy właściwość wojewódzkiego konserwatora zabytków pojawia się tylko wówczas, gdy przedmiotem postępowania są drzewa i krzewy znajdujące na terenie konkretnej nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków, czy też również wówczas, gdy wpisem do rejestru objęto tylko układ urbanistyczny, ruralistyczny lub historyczny obiekt budowlany.

Próbując rozwiązać te wątpliwości interpretacyjne w orzecznictwie sądów administracyjnych przyjęto, że „O właściwości wojewódzkiego konserwatora zabytków w sprawach określonych w art. 83 ust. 1 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody będzie przesądzać to, czy drzewo lub krzew, którego dotyczy wnioski, będzie rosnąć na nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków. Sam fakt wpisania nieruchomości do rejestru zabytków, nie zaś uznanie składnika przyrody, tj. drzewa, krzewu, za zabytek przesądza o właściwości rzeczowej tego organu” (postanowienie NSA z dnia 25 kwietnia 2006 r., II OW 6/06, Lex nr 209441; podobnie również w postanowieniu NSA z dnia 5 stycznia 2007 r., II OW 52/06, Lex nr 295009). Argumentem przemawiającym za prawidłowością takiego poglądu były postanowienia art. 36 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, koncentrującego uprawnienia w odniesieniu do obiektów wpisanych do rejestru zabytków w jednym ręku, to jest wojewódzkiego konserwatora zabytków. Pogląd ten co prawda spotkał się z krytyką w literaturze przedmiotu, w której zwrócono uwagę na to, że czym innym jest objęcie wpisem do rejestru zabytków konkretnej nieruchomości, a czym innym założeń urbanistycznych, w związku z czym rozwiązanie o charakterze wyjątku od reguły, jaką jest wydawanie zezwoleń na usunięcie drzew i krzewów przez organy wykonaw-

cze gminy, nie powinno być interpretowane w sposób rozszerzający (K. Gruszecki, *Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz*, Warszawa 2009). Tym niemniej z punktu widzenia praktyki trudno nie zauważyć poglądów zaprezentowanych w orzecznictwie sądowym. W celu wyeliminowania wątpliwości interpretacyjnych w przyszłości wskazane byłoby posłużenie się w art. 83 ust. 2 ustawy o ochronie przyrody bardziej precyzyjnymi rozwiązaniami.

Przyjęcie, że wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków przysługują uprawnienia do wydawania zezwoleń na usunięcie drzew i krzewów objętych ochroną konserwatorską na podstawie art. 9 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie rozwiązuje wszystkich problemów kompetencyjnych, związanych z ochroną drzew i krzewów na tych terenach. Zgodnie bowiem z postanowieniami art. 83 ust. 6 ustawy o ochronie przyrody, z obowiązku uzyskania zezwolenia na usunięcie drzew i krzewów zwolniono drzewa usuwane na podstawie decyzji innych organów z wałów przeciwpowodziowych i terenów w odległości mniejszej niż 3 m od stopy wału, które utrudniają widoczność sygnalizatorów i pociągów, a także utrudniają eksploatację urządzeń kolejowych albo powodują tworzenie na torowiskach zasp śnieżnych; stanowiących przeszkody lotnicze albo niszczących urządzenia szczegółowych melioracji wodnych. W tych przypadkach nie zachodzi konieczność uzyskania zezwolenia na usunięcie drzewa lub krzewu na podstawie ustawy o ochronie przyrody.

Nie wyklucza to jednak wystąpienia sytuacji, w których drzewa lub krzewy będące źródłem tego typu zagrożeń jednocześnie będą znajdowały się na terenach wpisanych do rejestru zabytków. W takim przypadku organ administracji prowadzący postępowanie przed nałożeniem obowiązku usunięcia drzew i krzewów będzie musiał zadbać o to, aby wojewódzki konserwator zabytków zgodził się na to, wydając zezwolenie na podstawie art. 36 ust. 1 pkt 11 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, z uwagi na to, że mogłoby to prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku wpisanego do rejestru zabytków. Przypomnienie o tym wydaje się o tyle istotne, że w takim przypadku przed usunięciem konkretnego drzewa będzie zachodziła konieczność wydania dwóch różnych decyzji przez dwa organy administracji powołane do realizacji odmiennych zadań.

Bardzo podobnie będzie się przedstawiała sytuacja również wówczas, gdy na terenie wpisanym do rejestru zabytków (np. w parku) będzie wyznaczona na podstawie art. 60 ustawy o ochronie przyrody strefa ochronna ostoi oraz stanowisk lub miejsc

stałego występowania, rozrodu, regularnego przebywania roślin, grzybów i zwierząt objętych ochroną gatunkową. W takim przypadku zgodnie z postanowieniami art. 60 ust. 6 tego aktu prawnego na terenie stref ochrony zabrania się między innymi wycinania drzew i krzewów bez zezwolenia regionalnego dyrektora ochrony środowiska. W związku z tym, jeżeli będzie zachodziła konieczność usunięcia drzew lub krzewów rosnących na terenie strefy ochronnej, wyznaczonej wokół miejsca występowania gatunku chronionego, znajdującego się na terenie nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków, w pierwszej kolejności będzie musiał wypowiedzieć się co do takiej konieczności wojewódzki konserwator zabytków, w decyzji wydawanej na podstawie art. 36 ust. 1 pkt 11 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a dopiero później regionalny dyrektor ochrony środowiska już na ogólnych zasadach, wynikających z ustawy o ochronie przyrody, wypowie się co do możliwości usunięcia konkretnych drzew lub krzewów. Zaletą takiego, wydawałoby się złożonego postępowania jest to, że w konkretnym przypadku w sposób profesjonalny będzie dokonana ocena wpływu usunięcia konkretnego obiektu przyrodniczego, zarówno z punktu widzenia ochrony przyrody, jak i opieki nad zabytkami. W przyszłości należałoby jednak rozważyć wprowadzenie rozwiązań prawnych, przewidujących w takich sytuacjach współdziałanie pomiędzy organem ochrony środowiska a wojewódzkim konserwatorem zabytków w trybie uzgodnienia, na zasadach wynikających z art. 106 k.p.a., gdyż mogłoby to przyspieszyć i uprościć postępowanie bez uszczerbku dla jego strony merytorycznej.

Po ustaleniu, jakie organy mogą być rzeczowo właściwe do wydawania decyzji odnoszących się do usunięcia drzew i krzewów z terenów nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, zastanowić się należy, co z punktu widzenia prawa podlegać będzie ochronie, a zatem usunięcie czego będzie wymagało uzyskania zezwolenia. Drzewa i krzewy jako obiekty przyrodnicze mogą mieć nieco inny zakres znaczeniowy z punktu widzenia nauk przyrodniczych i prawnych. Dlatego też kilka słów należy poświęcić temu, co będzie drzewem z punktu widzenia obowiązujących przepisów prawa, gdyż determinuje to zakres przedmiotowy dalszych rozważań, pozwalając ustalić, co na podstawie obowiązujących przepisów prawa podlega ochronie.

W dendrologii przyjmuje się, że aby można było mówić o występowaniu drzewa, powinno ono posiadać pień, koronę, bryłę korzeniową oraz być rośliną wieloletnią. Z punktu widzenia obowiązujących przepisów charakteru tego nie tracą jednak również obiekty przyrodnicze, które na skutek zjawisk natu-

ralnych (np. wichury) lub celowej działalności człowieka utraciły pień lub koronę. Istotne jest bowiem tylko to, czy konkretny obiekt posiadał kiedykolwiek niezbędne składniki drzewa, a nie czy ma je w chwili usuwania (K. Gruszecki, *Pojęcie prawne drzewa*, „Aura” 1997, nr 9, s. 22-23). Ocena w tym zakresie powinna być bowiem dokonywana przez organ administracji. W przeciwnym razie kwalifikacji, z jakim drzewem (i czy rzeczywiście drzewem) mamy do czynienia, dokonywałby podmiot zainteresowany jego usunięciem. Ponadto przyjmowanie, że w obrocie prawnym występuje drzewo tylko wówczas, gdy posiada ono równocześnie wszystkie elementy składowe, mogłoby doprowadzić do nasilenia patologicznych zjawisk powodujących utratę przez konkretny obiekt przyrodniczy statusu drzewa, co pozwalałoby usunąć pozostałość już bez obowiązku uzyskania zezwolenia. Natomiast w przeciwieństwie do drzew, krzewy nie tworzą pnia i korony, lecz rozgałęziają się wskutek silnego rozrostu pędów bocznych.

Z punktu widzenia przyrodniczego o drzewach lub krzewach możemy mówić do momentu, gdy zachowują one swoją żywotność. Dla prawa nie jest to jednak takie oczywiste, gdyż polski ustawodawca w art. 86 ust. 1 pkt 9 ustawy o ochronie przyrody zwolnił usunięcie drzew obumarłych lub nie rokujących szans na przeżycie z obowiązku ponoszenia opłat za korzystanie ze środowiska, ale nie z obowiązku uzyskania zezwolenia. Oznacza to w praktyce, że w świetle obowiązujących przepisów prawa drzewami będą obiekty przyrodnicze spełniające określone wyżej wymagania bez względu na ich żywotność. Oceny żywotności drzew będzie natomiast dokonywał organ administracji w ramach prowadzonego postępowania w sprawie wydania zezwolenia na usunięcie drzew (ostatnio wyrok NSA z dnia 22 stycznia 2008 r., II OSK 1898/06, Lex nr 505240). Mówiąc o drzewach obumarłych, należy poważnie się zastanowić również nad tym, w jaki sposób z punktu widzenia obowiązujących przepisów prawa należy traktować tzw. „wiatrołomy” i „wykroty”. Nie wynika z nich bowiem bezpośrednio, jak mają być one traktowane. W praktyce często przyjmuje się, że drzewo przewrócone lub złamane przestaje pełnić już swoje funkcje i jako takie może być uprzątnięte bez konieczności uzyskiwania na to zezwolenia (w odniesieniu do tych ostatnich pogląd taki reprezentuje W. Radecki, *Opłaty i kary pieniężne w ochronie środowiska*, Warszawa 2009, s. 187). Problem ten szczególnie ważny staje się w okresie nasilenia niekorzystnych zjawisk atmosferycznych, takich jak burze czy wichury. W rzeczywistości pogląd ten nie znajduje jednak odzwierciedlenia w obowiązujących przepisach prawa, a sprawa nie jest taka prosta. Jak

próbowałem bowiem wykazać, żywotność drzewa (a co za tym idzie, również jego całość oraz statyka) nie ma wpływu na zwolnienie z obowiązku uzyskania zezwolenia na usunięcie drzewa. Ponadto w wielu przypadkach „wiatrołomy” i „wykroty” zachowują żywotność lub istnieje techniczna możliwość przywrócenia ich do pionu.

Dlatego też, podsumowując tę część rozważań, należy stwierdzić, że „wiatrołomy” i „wykroty”, tak jak drzewa obumarłe, będą mogły być usuwane tylko i wyłącznie na podstawie zezwolenia (jeżeli jest ono wymagane), gdyż z punktu widzenia prawnego nadal pozostają drzewami, a żaden z wyjątków wymienionych w art. 83 ust. 6 ustawy o ochronie przyrody, zwalniających z tego obowiązku, nie obejmuje drzew połamanych lub przewróconych (K. Gruszecki, *Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz*, Warszawa 2009). Odstępstwa te natomiast zgodnie z ogólnymi regułami wykładni nie mogą być interpretowane w sposób rozszerzający, ale wręcz przeciwnie – ścieśniająco.

W związku z tym również usunięcie „wiatrołomów” lub „wykrotów” stwarzających zagrożenie będzie następowało na podstawie zezwolenia. Stanu tego nie zmienia również wystąpienie przypadków wyższej wagi, związanych ze stworzeniem przez złamane lub przewrócone drzewa zagrożenia dla życia lub zdrowia ludzi albo wartości materialnych. W takiej sytuacji usunięcie drzew, zgodnie z postanowieniami art. 86 ust. 5 lub 6 ustawy o ochronie przyrody, zwolnione będzie z obowiązku poniesienia opłaty za korzystanie ze środowiska, ale i tak na ogólnych zasadach powinno poprzedzać je wydanie przez organ administracji wymaganego zezwolenia. Na gruncie ochrony przyrody, jeżeli ustawodawca widzi konieczność działania w stanach wyższej konieczności, to tak, jak ma to np. miejsce w przypadku zakazów wprowadzonych na terenie parków krajobrazowych, w art. 17 ust. 2 pkt. 3 ustawy o ochronie przyrody przewiduje, że nie dotyczą one prowadzenia akcji ratowniczej oraz działań związanych z bezpieczeństwem powszechnym. Skoro zatem takich rozwiązań wyjątkowych, pozwalających odstąpić od reguły (jaką jest uzyskanie zezwolenia), nie ma w przypadku drzew, to znaczy, że nie można wprowadzać ich w drodze interpretacji.

Z punktu widzenia zakresu przedmiotowego obowiązku uzyskania zezwolenia na usunięcie drzew i krzewów istotne jest również przypomnienie o postanowieniach art. 83 ust. 6 ustawy o ochronie przyrody, zgodnie z którym zwolnione z obowiązku uzyskania zezwolenia jest również usuwanie drzew i krzewów:

- w lasach,
- owocowych, z wyłączeniem rosnących na terenie

nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków oraz w granicach parku narodowego lub rezerwatu przyrody – na obszarach nieobjętych ochroną krajobrazową,

- na plantacjach drzew i krzewów,
- których wiek nie przekracza 5 lat,
- usuwanych w związku z funkcjonowaniem ogrodów botanicznych lub zoologicznych,
- usuwanych na podstawie decyzji właściwego organu z obszarów położonych między linią brzegu a wałem przeciwpowodziowym lub naturalnym wysokim brzegiem, w który wbudowano trasę wału przeciwpowodziowego, z wałów przeciwpowodziowych i z terenów w odległości mniejszej niż 3 m od stopy wału,
- które utrudniają widoczność sygnalizatorów i pociągów, a także utrudniają eksploatację urządzeń kolejowych albo powodują tworzenie na torowiskach zasp śnieżnych, usuwanych na podstawie decyzji właściwego organu,
- stanowiących przeszkody lotnicze, usuwanych na podstawie decyzji właściwego organu,
- usuwanych na podstawie decyzji właściwego organu ze względu na potrzeby związane z utrzymaniem urządzeń melioracji wodnych szczegółowych.

Skoro bowiem usunięcie tych kategorii drzew i krzewów nie wymaga uzyskania zezwolenia na ogólnych zasadach, to nie ma również podstaw do wydawania zezwoleń przez wojewódzkich konserwatorów zabytków (co oczywiście nie wyklucza automatycznie możliwości orzekania na podstawie art. 36 ust. 1 pkt 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Dużo praktycznych problemów może rodzić także ustalenie kryteriów, jakimi powinien kierować się organ administracji przy wydawaniu lub odmowie wydawania zezwolenia na usunięcie drzew lub krzewów, wówczas gdy jest ono wymagane. W obowiązujących przepisach prawa brak jest bowiem w tym zakresie bezpośrednich rozwiązań. Nie oznacza to jednak, że nie można ich wyinterpretować. Skoro zezwolenie na usunięcie drzew lub krzewów stanowi ograniczenie prawa własności do nieruchomości, na której rosną drzewa lub krzewy, to organ prowadzący postępowanie powinien dążyć do tego, aby wydana w nim decyzja uwzględniała zarówno interesy posiadacza nieruchomości, umożliwiając mu jej wykorzystanie np. na cele wynikające z postanowień miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, z jednoczesnym poszanowaniem walorów środowiska. Jeżeli te dwa przeciwstawne czasami interesy będą w decyzji wyważone, to będzie ona mogła być uznana za prawidłową. Nato-

miast jeżeli z uzasadnienia decyzji będzie wynikało, że organ administracji przy jej wydawaniu kierował się tylko jednym z tych interesów, to taka decyzja, jako jednostronna, z punktu widzenia procesowego będzie wadliwa. Na taką konieczność zwraca się również uwagę w orzecznictwie podkreślającym, że „1. Orzeczenie w przedmiocie usunięcia drzew ma charakter uznaniowy. Organ orzekający musi kierować się w pierwszym rzędzie zasadami ogólnymi wskazanymi w k.p.a. a więc dążyć do załatwienia sprawy uwzględniając interes publiczny oraz słuszny interes strony (art. 7). Określając ramy interesu publicznego trzeba mieć na względzie, iż w świetle regulacji normatywnych rośliny nie objęte formami ochrony przyrody mogą być niszczone m.in. jedynie w związku z racjonalną gospodarką (art. 125 pkt 3 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody). We wskazanym przepisie prawodawca posłużył się określeniem »niszczenie«. W kontekście wymienionych w przepisie enumeratywnie przypadków, gdy dopuszcza się niszczenie roślin, trzeba stwierdzić, iż pojęcie to występuje w znaczeniu odnoszącym się do wszystkich przypadków unicestwienia czy przetwarzania zasobów przyrodniczych, także w związku z ich prawidłową eksploatacją, w tym usuwaniem drzew. 2. Brak jest podstaw do twierdzenia, iż istnieje generalny prymat swobodnego dostępu światła do nowo realizowanych budynków nad względami ochrony zasobów przyrody, w tym drzew. 3. Względny estetyczny nie zostały zaliczone do przesłanek ingerencji w zasoby przyrodnicze wskazanych w art. 125 ustawy o ochronie przyrody. Nie uzasadniają one także wykorzystywania czy przekształcania elementów przyrodniczych w procesie budowlanym (art. 75 ust. 2 ustawy z dnia 21 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska)” (wyrok WSA w Warszawie z dnia 14 marca 2006 r., IV SA/2237/05, Lex nr 227797).

W praktyce jednym z najczęstszych powodów, mających uzasadnić wydanie zezwolenia na usunięcie drzewa, jest stwarzanie przez nie zagrożenia dla życia lub zdrowia ludzi albo mienia. Pojęciu zagrożenia może być jednak nadawany różny zakres znaczeniowy, co może stanowić źródło wątpliwości interpretacyjnych. Ustalając, czy w rzeczywistości mamy do czynienia z zagrożeniami, należy pamiętać o tym, że usunięcie drzew będących ich źródłem zwolnione jest w myśl art. 86 ust. 1 pkt 4 ustawy o ochronie przyrody z obowiązku ponoszenia opłat, a zatem zagrożenia powodowane przez drzewa muszą mieć charakter realny, a nie hipotetyczny, gdyż każde drzewo może kiedyś stanowić przyczynę takiego zagrożenia. W związku z tym w przeciwnym razie z wyjątku zrobiono by regułą nie mającą nic wspólnego ze zrównoważonym rozwojem.

Dużą pomocą przy ustalaniu, czy konkretne drzewo stanowi źródło zagrożenia dla ludzi lub mienia, może stanowić również pogląd, zaprezentowany w orzecznictwie sądów administracyjnych, stwierdzający, że „Decyzja w przedmiocie zezwolenia na usunięcie drzew zależy od uznania organu, którego obowiązkiem jest dbałość o przyrodę, ochrona składników przyrody, w tym zieleni w miastach i wsiach. W ramach wykonywania tego obowiązku organ miał prawo uznać, iż sporne drzewa nie kwalifikują się do wycięcia. Zaś wskazując na kwestię właściwej pielęgnacji drzew, której – mając na względzie wielkość drzew – można dokonać tylko przy pomocy odpowiednich służb, zrealizował kolejny cel ochrony przyrody w zakresie kształtowania właściwych postaw człowieka wobec przyrody przez edukację, informację. W żadnej zaś mierze o wydaniu zezwolenia na usunięcie klonów pospolitych nie mogła zadecydować argumentacja strony co do braku zgody ubezpieczyciela na ubezpieczenie budynku będącego w posiadaniu strony, który rzekomo twierdził, iż drzewa te grożą przewróceniem się, zwłaszcza w sytuacji, gdy przeprowadzone oględziny dowiodły, iż drzewa są obiektami żywymi, okazałymi, nie mają wyniesionego systemu korzeniowego, posiadają zdrowe pnie i korony, poza kilkoma suchymi gałęziami powstałymi na skutek zaniechań w ich pielęgnacji” (wyrok WSA w Warszawie z dnia 16 lutego 2007 r. IV SA/Wa 2017/06, Lex nr 316625).

Pogląd ten został oczywiście wypowiedziany w indywidualnej sprawie, w stosunku do drzew określonych gatunków, zasługuje on jednak na pełną aprobatę, a jego praktyczne znaczenie może być dużo większe, niż może wynikać z przytoczonej tezy. W orzeczeniu tym sąd zwrócił bowiem uwagę na konieczność dostosowania stosowanych środków do rodzaju zagrożenia, które w konkretnym przypadku występuje oraz zmusza zarówno posiadacza nieruchomości zainteresowanego usunięciem drzew lub krzewów, jak i organ właściwy, do wydania zezwolenia do dokonania oceny, czy usunięcie obiektów przyrodniczych jest jedynym rozwiązaniem problemów występujących w danej sprawie. Jeżeli z dokonanej oceny będzie wynikało, że stan zagrożenia, którego źródłem są drzewa lub krzewy, da się wyeliminować przez zastosowanie mniej drastycznych środków niż usunięcie drzew lub krzewów (np. przez przeprowadzenie zabiegów pielęgnacyjnych), to organ prowadzący postępowanie w takim przypadku nie będzie miał podstaw wydania zezwolenia na usunięcie drzew lub krzewów, a w uzasadnieniu decyzji odmownej powinien wskazać, zastosowanie jakich środków powinno doprowadzić do usunięcia stanu zagrożenia przez drzewa. Okoliczność, na

którą zwrócił uwagę sąd, jest bardzo istotna również z punktu widzenia podmiotów korzystających ze środowiska, zwraca bowiem uwagę na to, że to na nich ciąży obowiązek właściwej dbałości o drzewa i krzewy rosnące na terenie ich nieruchomości oraz na konieczność podejmowania właściwych zabiegów pielęgnacyjnych. Z ich punktu widzenia okolicznością uzasadniającą usunięcie drzew lub krzewów może być udowodnienie, że inne podejmowane wcześniej działania nie doprowadziły do usunięcia stanu zagrożenia dla ludzi lub mienia.

Przedstawione wyżej kryteria, jakimi powinien kierować się organ administracji w procesie wydawania zezwolenia na usunięcie drzew i krzewów, zostały wypracowane na gruncie spraw, w których drzewa nie były usuwane z terenów nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków. Nie ma chyba jednak żadnych przeciwwskazań, aby podobnymi regułami kierowały się również organy ochrony zabytków, wydając zezwolenia na usunięcie drzew i krzewów. Oczywiście, w tych przypadkach dojdzie jeszcze jedno bardzo ważne kryterium, jakim jest wpływ drzew i krzewów na zabytki, z powodu których konkretna nieruchomość została objęta ochroną konserwatorską. Biorąc jednak pod uwagę zróżnicowanie przyczyn, jakie legły u podstaw takiej ochrony, należy pamiętać o tym, aby ocena taka była zawsze zindywidualizowana i dostosowana do potrzeb rozpoznawanej sprawy, gdyż w przeciwnym razie może ona zostać zakwalifikowana jako dowolna, co będzie rzutowało na prawidłowość podjętego rozstrzygnięcia.

Podsumowując zatem tę część rozważań, należy stwierdzić, że nieokreślenie w ustawie o ochronie

przyrody jednoznacznych kryteriów, jakimi powinien kierować się organ administracji przy wydawaniu zezwoleń na usuwanie drzew i krzewów, nie jest tożsame z ich brakiem, gdyż mogą być one zrekonstruowane na podstawie innych norm prawnych, w wyniku czego swoboda działalności organów administracji w tym zakresie jest mocno ograniczona, o czym w praktyce często się zapomina.

Zwieńczeniem każdego postępowania administracyjnego będzie decyzja kończąca postępowanie. W przypadku zezwoleń na usunięcie drzew i krzewów ustawodawca w żadnym przepisie prawa nie określa, co powinny one zawierać. Dlatego też w praktyce ich treść może być mocno zróżnicowana w zależności od tego, jakie okoliczności organ administracji uznał za istotne w procesie orzekania w przedmiocie wydania zezwolenia na usunięcie drzew i krzewów (szerzej na ten temat: K. Gruszecki, *Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz*, Warszawa 2009).

Reasumując, należy zatem stwierdzić, że w zakresie ochrony drzew i krzewów znajdujących się na obszarach objętych ochroną konserwatorską, organy ochrony zabytków mogą wypowiadać się również w innych przypadkach niż tylko wydawanie na podstawie art. 83 ust. 2 zezwoleń w przedmiocie usunięcia drzew i krzewów. Również, jak próbowałem wyżej wykazać, kryteria, jakimi muszą się w tym zakresie kierować, są mocno zróżnicowane i powinny uwzględniać zagadnienia związane z troską o zachowanie właściwego stanu zarówno zabytków, jak i składników przyrodniczych, jakimi są drzewa i krzewy.

Spółeczna promocja prac rewaloryzacyjnych i pozyskiwanie środków na prace realizacyjne – na przykładzie Ogrodu Branickich w Białymstoku

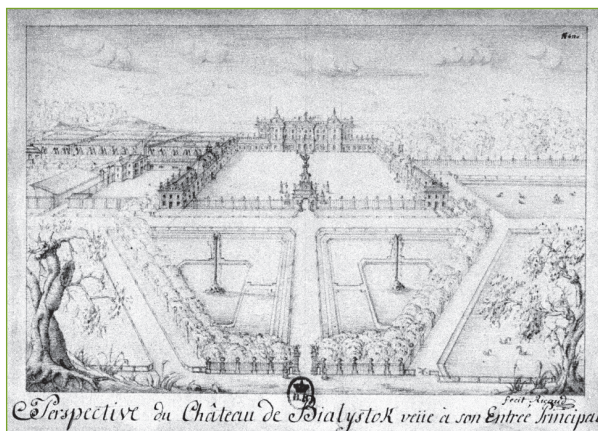
Jolanta Koller-Szumaska*

Barokowe założenie pałacowo-ogrodowe, będące dziełem życia Jana Klemensa Branickiego, jest jednym z najważniejszych zabytków Białegostoku. Odnowiony w ostatnich latach pałac wraz z dziedzińcem honorowym jest obecnie własnością Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku. Ogród i pozostałe dzieła z otaczającymi zabudowaniami należą do Miasta Białystok.

Ogród Branickich w Białymstoku jest jednym z najlepiej zachowanych barokowych założeń ogrodowych w kraju. Jego powierzchnia, dziś już znacznie okrojona, wpisana do rejestru zabytków województwa podlaskiego w 1958 r., wynosi 10,6 ha. Od lat uważany jest za wielki, aczkolwiek niewykorzystany, turystyczny potencjał miasta. Mimo tej wiedzy podjęcie decyzji o kompleksowej rewaloryzacji tak dużego obiektu było wyzwaniem przerastającym możliwości radnych aż trzech kadencji. Być może dlatego działania zmierzające do przywrócenia dawnej świetności magnackiej rezydencji trwają już ponad 13 lat.

Na szczęście nie był to czas stracony. Mimo wielu trudności miastu udało się przy współpracy¹ Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie i urzędu Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku odrestaurować siedem zachowanych do dziś architektonicznych elementów założenia ogrodowego oraz prze-

prowadzić kompleksową konserwację zespołu 18 kamiennych rzeźb, stanowiących część wystroju salonu ogrodowego. Wartość przeprowadzonych prac remontowo-konserwatorskich wyniosła ponad 3,5

1. Pierre Ricaud de Tirregaille, dziedzińce pałacowe, stan z poł. XVIII w., reprod za: *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-Projekt-Realizacja 1999-2000*, „Studia i Materiały. Ogrody”, z. 9 (15).

mln złotych. Jedyna zewnętrzna pomoc finansowa, pozyskana w latach 2007-2008, o łącznej wysokości 138 tys. zł, na konserwację 8 rzeźb ogrodowych, pochodziła ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

* Autorka jest pracownikiem Biura Kultury i Ochrony Zabytków w Urzędzie Miejskim w Białymstoku.

¹ Współpraca prowadzona była na podstawie porozumienia zawartego 19.05.1999 r. pomiędzy Miastem Białystok

a Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie, potwierdzonego porozumieniem z dnia 5.06.2003 r. przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

2. Założenie pałacowo-ogrodowe Branickich w Białymstoku. Widok od strony pałacu na dziedziniec wstępny, luty 2008 r. Wszystkie fot. S. Wicher.

Równoległe, z niewielkimi przerwami, prowadzono prace pielęgnacyjne zabytkowej zieleni, wydając rocznie od 100 do 200 tys. złotych. W 1998 r. samorząd miejski pozyskał dotację z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku w wysokości 15 tys. zł, na rekonstrukcję pierwszego bukszanowego parteru. Podejmowane w latach następnych próby poszukiwania środków zewnętrznych na rewaloryzację ogrodu, m.in. w fundacjach polsko-amerykańskich, Narodowym Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej czy Ministerstwie Kultury kończyły się niepowodzeniem. W roku 2002 wystąpiła nawet realna groźba zaniechania dotychczasowych działań, a w konsekwencji nawet odstąpienia od realizacji projektu.

Dlatego też z nadzieją przyjęto informację o uruchomieniu środków Norweskiego Mechanizmu Finansowego i Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego. Programy te dawały możliwość uzyskania bezzwrotnej pomocy na realizację projektów z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego. Wszystkim wówczas wydawało się, że uzyskanie dofinansowania na prace związane z przywróceniem historycznego kształtu białostockiej rezydencji nie będzie wymagało od miejskich służb większego wysiłku. Niestety, szybko się okazało, że Białystok nie mógł z tej pomocy skorzystać, ponieważ nie spełniał podstawowych wymogów formalnych określonych w warunkach obu programów. Nie posiadał dla tej

części miasta ani miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, ani też lokalnego programu rewitalizacji.

Dopiero gdy ogłoszono nowy podział funduszy strukturalnych, obejmujący okres finansowania 2007-2013 i dający możliwość pozyskania środków unijnych w ramach regionalnych programów operacyjnych, władze miejskie Białegostoku podjęły decyzję o przyspieszeniu prac nad uzupełnieniem dokumentów programowych miasta. W 2006 r. zaangażowano w te działania wszystkie odpowiedzialne za to zadanie jednostki organizacyjne i zwrócono się do Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie z prośbą o opracowanie projektu rewaloryzacji dla całego ogrodu. W lutym 2007 r. koncepcja rewaloryzacji barokowego Ogrodu Branickich w Białymstoku, opracowana przez mgr inż. Dorotę Sikorę, została przekazana władzom Białegostoku. Na jej podstawie do końca 2007 r. sporządzone zostały projekty wykonawcze I etapu prac rewaloryzacyjnych.

Dokumentacja techniczna objęła swym zakresem części ogrodu leżące na osi pałacowej, tj. salon ogrodowy i dziedziniec wstępny. Wybór ten nie był przypadkowy. Ze względów ekonomicznych i organizacyjnych zasadnym było zrealizowanie w tym samym czasie jednakowego w obu częściach ogrodu zakresu rzeczowego prac, który polegał m.in. na odbudowie fontann, budowie przepompowni i infrastruktury technicznej zasilającej fontanny, przebudowie instalacji kolidujących z tymi działaniami, wymianie wszystkich nawierzchni i nasadzeniu zieleni. Ponadto nie bez znaczenia był także fakt, że Uniwersytet Medyczny w Białymstoku kończył prace przy restauracji pałacu. Uporządkowanie terenu w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu umożliwiłoby właściwe wyeksponowanie najważniejszego dla miasta zabytku.

W 2008 r., w dwusetną rocznicę śmierci Izabeli z Poniatowskich Branickiej – żony J.K. Branickiego, rozpoczął się I etap prac na dziedzińcu wstępnym. Jego zakres obejmował prace restauratorskie przy dwóch pawilonach w ogrodzeniu *avant court*, wzniesionych najprawdopodobniej w ostatniej ćwierci XVIII w. Podczas realizacji tych prac, zgodnie z wynikami przeprowadzonych uprzednio badań² i na podstawie

² W latach 2005-2006, w celu dokładnego rozpoznania pawilonów, przeprowadzono w nich kompleksowe badania: architektoniczne, stratygraficzne tynku oraz archeologiczne wewnątrz pawilonów: Z. Orłowski, E. Koźniewski, *Inwentaryzacja Kkonserwatorska dwóch pawilonów zabytkowych studni w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego w Białymstoku*, Białystok 2005; K. Stawecki, *Dokumentacja badań stratygraficznych i architektonicznych przeprowadzonych na ścianach dwóch pawilonów zabytkowych studni w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego*

Pałacu Branickich w Białymstoku, Białystok 2005; H. Karwowska, *Białystok ST.I. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych 2 pawilonów XVIII-wiecznych studni w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego Pałacu Branickich przeprowadzonych w 2005 roku*, Białystok 2005; H. Karwowska, *Białystok ST.I. Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych przy pawilonie północnym (prawym) w ogrodzeniu dziedzińca wstępnego Pałacu Branickich*, Białystok 2006.

analiz naukowych zachowanych przekazów archiwalnych, przywrócono obiektom pierwotny układ z wejściem od strony dziedzińca oraz kolorystykę elewacji i detalu architektonicznego wieńczącego kopułę. Pod posadzką obu pawilonów urządzono lapidaria, w których wyeksponowano odsłonięte podczas remontu relikty ceglanych kanałów³ oraz zabytki archeologiczne wydobyte podczas prowadzenia na terenie ogrodu badań wykopaliskowych⁴. Zakończone we wrześniu 2009 r. prace sfinansowane zostały w całości z budżetu miasta. Ich wykonawcą była białostocka firma HYDROBUD Kielczyk Spółka Jawna.

Równoległe z rozpoczęciem prac przy pawilonach, w sierpniu 2008 r. magistrat złożył wniosek, a na początku lutego 2009 r. podpisał umowę na realizację kolejnego etapu rewaloryzacji ogrodu, tym razem współfinansowanego ze środków Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podlaskiego na lata 2007-2013. Fundusze pochodzą będą bezpośrednio z działania 3.1. *Rozwój atrakcyjności turystycznej regionu*, zlokalizowanego w III osi priorytetowej *Rozwój turystyki i kultury*.

Wartość zadania wynosi prawie 17,5 mln zł, a kwota dofinansowania ze środków unijnych to ponad 9 mln 700 tys. zł, co stanowi 55 % kosztów kwalifikowanych projektu. Przyjęcie dofinansowania z Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podlaskiego wyklucza możliwość ubiegania się o współfinansowanie projektu z innych źródeł funduszy strukturalnych. Zgodnie z podpisaną umową zadanie powinno zostać zrealizowane i rozliczone do końca 2011 r., dlatego też przez najbliższe dwa lata samorząd miejski musi wyasygnować na ten cel ze swojego budżetu ok. 10 mln zł.

Rewaloryzacja dziedzińca wstępnego rozpoczęła się 24 czerwca 2009 r.⁵ Prowadzi ją, wyłoniona w postępowaniu przetargowym, firma BUDPOL Sp. z o.o. z siedzibą w Białymstoku. Przez okres sześciu miesięcy wykonano wszystkie zaplanowane prace ziemne, uporządkowano ukształtowanie terenu, odtworzono niecki fontann, zbudowano przepompownię. Do zamknięcia prac budowlanych pozostało zamocowanie kamiennych elementów

fontann oraz ukończenie prac remontowych w pomieszczeniach Bramy Wielkiej⁶. W kolejnym etapie zostaną przeprowadzone roboty drogowe, polegające na wykonaniu nowych nawierzchni (brukowanych i żwirowych) oraz prace związane z nasadzeniami zieleni.

W listopadzie 2009 r. rozpoczęły się prace rewaloryzacyjne na terenie salonu ogrodowego. Prowadzi je białostocka firma P.P.U.H. RODEX Sp. z o.o.

W tym miejscu należałoby zaznaczyć, że w ponad 13-letniej historii rewaloryzacji Ogrodu Branickich odnotowano stosunkowo niewiele negatywnych gło-

3. Założenie pałacowo-ogrodowe Branickich w Białymstoku. Widok od strony pałacu na dziedzińiec wstępny, lipiec 2009 r.

sów. Ograniczały się do jednostkowych sprzeciwów wobec usuwania przypadkowej roślinności, niezgodnej z koncepcją barokowego ogrodu. Niezadowolenie mieszkańców wywoływał raczej fakt braku wystarczających środków finansowych w budżecie miasta na kompleksowe działania konserwatorskie w Ogrodzie Branickich.

Z roku na rok, wraz z oddawaniem do użytku kolejnych odnowionych XVIII-wiecznych obiektów, odnotowywano coraz większe zainteresowanie społeczeństwa pracami na terenie dawnej rezydencji, dalszymi projektami oraz możliwościami pozyskania funduszy zewnętrznych na działania realizacyjne. Odpowiadając na to zjawisko, Urząd Miejski w Białymstoku

³ Odsłonięte relikty kanałów pochodzą z XVIII, XIX i 1 poł. XX w.

⁴ Ekspozyty archeologiczne pochodzą ze zbiorów Muzeum Podlaskiego w Białymstoku oraz z terenu Ogrodu Branickich w Białymstoku.

⁵ Rozpoczęcie prac rewaloryzacyjnych poprzedziły wyprzedzające badania archeologiczne, prowadzone konsekwentnie w latach 2006-2009 przez Muzeum Podlaskie w Białymstoku. Wyniki tych badań publikowane są przez tę instytucję w kolejnych numerach „Podlaskich Zeszytów Archeologicznych”.

⁶ Kompleksowe prace restauratorskie przy Bramie Wielkiej

z ok. 1758 r. przeprowadzono w latach 2000-2006. Objęły one swym zakresem wymianę konstrukcji drewnianej i pokrycia dachowego (wykonawca: PPHU DOLMR Jan Siuta z siedzibą w Krakowie), remont XVIII-wiecznego mechanizmu zegarowego (dr inż. Witalis Puczyński), izolację fundamentów (HYDROBUD Sp. z o.o. z siedzibą w Białymstoku), remont elewacji (KONTBUD Sp. z o.o. z siedzibą w Bydgoszczy) i rekonstrukcję zwieńczenia wieży zegarowej – pełnoplastycznej rzeźby Gryfa (arch. Wojciech Lachowicz, artysta-konserwator dzieł sztuki; montaż rzeźby – Polskie Pracownie Konserwacji Zabytków S.A. Oddział w Białymstoku).

4. Założenie pałacowo-ogrodowe Branickich w Białymstoku. Widok z Bramy Wielkiej pod Gryfem na dziedziniec wstępny, lipiec 2009 r.

dokładał starań, by temat ogrodu, jego historyczne znaczenie i potrzeba rewaloryzacji, nie zniknął na długo z lokalnych mediów. Mimo iż zdawano sobie sprawę, że zamieszczanie informacji w codziennej prasie to działania niewystarczające, to na szerszą promocję nie przeznaczano środków.

Dopiero w 2007 r. zdecydowano o przyznaniu funduszy na promocję projektu rewaloryzacji. Na terenie ogrodu ustawiono tablice informacyjne, ukazujące ogród i poszczególne jego części w różnych okresach historycznych, pod wymownym hasłem „Ogród Branickich wczoraj – dziś – jutro”. Aktywowano stronę internetową poświęconą historii ogrodu i planom jego rewaloryzacji – www.ogrodbranickich.pl. Zwieńczeniem tych działań była publiczna prezentacja koncepcji rewaloryzacji, której towarzyszył koncert muzyki barokowej w wykonaniu Opery i Filharmonii Podlaskiej.

Prezentacja w ogrodzie poprzedzona została dużą akcją promocyjną na terenie miasta. Na miesiąc przed nią na białostockich chodnikach zaczęły pojawiać się czerwone stemple z uproszczonym rysunkiem bukszpanowego parteru – wybranego jako znak roz-

poznawczy działań konserwatorskich. W autobusach komunikacji miejskiej umieszczono czerwono-czarną wersję tego logotypu. W miarę upływu czasu znaków tych na trasach codziennych wędrówek białostoczan pojawiało się coraz więcej. Pomocne także okazały się lokalne gazety, które z dnia na dzień publikowały coraz więcej informacji o przygotowywanym wydawnictwie w mieście. Wszystko po to, by zgodnie z barokową ideą stopniowo dawkać napięcie i rozbudzać w społeczeństwie oczekiwany poziom zainteresowania tym tematem.

Cała akcja promocyjna została dobrze przyjęta i spełniła swe zadanie, gdyż 19 maja 2007 r. do ogrodu przybyły tysiące białostoczan. A po opublikowaniu relacji z niej w Internecie odbiła się także mocnym echem w kraju i zagranicą, czego dowodem były setki maili przesyłanych na adres strony internetowej ogrodu.

Ta uroczysta inauguracja prac rewaloryzacyjnych przeszła już do historii, ale pokazała, że zainteresowanie społeczne ogrodem i jego przyszłością jest ogromne. Dlatego społeczna promocja działań na rzecz rewaloryzacji ogrodu jest nadal kontynuowana przez zamieszczanie bieżących informacji o postępach prac realizacyjnych w „Biuletynie Urzędu Miejskiego w Białymstoku”, wydawanym co kwartał w formie dodatku do lokalnych gazet. Do dziś zadanie swoje wypełniają także tablice informacyjne, ustawione na terenie ogrodu. Cieszą się dużym zainteresowaniem zarówno turystów, jak i samych mieszkańców.

Rozpoczęcie prac realizacyjnych na terenie ogrodu to niewątpliwy sukces, ale także i kolejne wyzwanie. Teraz bowiem należy dopilnować prac realizacyjnych, jakości wykonywanych robót i stosowanych przez wykonawców materiałów oraz ich zgodności z dokumentacją projektową. Jednocześnie miasto musi kontynuować prace projektowe dotyczące rewaloryzacji pozostałych części ogrodu: boskietów, ogrodu chińskiego i ogrodu dolnego oraz przygotować dokumentację do aplikowania o fundusze unijne na ten cel w kolejnym okresie programowania, ogłoszonym prawdopodobnie na lata 2014-2020.

Lista preferencyjna zabytkowych parków i ogrodów dla Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej – podsumowanie dotychczasowych doświadczeń

Iwona Wildner-Nurek*

Dnia 12 maja 2009 r. została zatwierdzona przez dyrektora Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków nowa Lista preferencyjna zabytkowych parków i ogrodów dla Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej.

Lista ta ma już swoją historię. Pierwsza powstała w 2000 r., w wyniku współpracy pomiędzy Narodowym Funduszem Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej a Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, w zakresie wspierania procesu rewaloryzacji najbardziej prestiżowych historycznych założeń ogrodowych. Umieszczono na niej kilkadziesiąt obiektów uznanych przez specjalistów z OOKZ za najcenniejsze dla polskiej sztuki ogrodowej.

Po reorganizacji OOKZ w 2002 r. współpracę z NFOŚiGW kontynuował powstały wówczas Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.

Na prośbę NFOŚiGW w 2004 r. Lista zabytkowych parków została ograniczona z kilkudziesięciu do dwudziestu obiektów. Selekcja została dokonana przez KOBiDZ w ścisłej współpracy ze służbami konserwatorskimi całego kraju. Wybrano średnio po jednym do trzech parków z każdego województwa. Lista była wielokrotnie modyfikowana, ponieważ wciąż napływały prośby i odwołania. W styczniu 2007 r. Lista została rozszerzona do 28 obiektów, a w październiku tego roku do 56, po czym w 2008 r. dopisano jeszcze 10 obiektów.

Na skutek tych częstych zmian, spowodowanych odwołaniami zarówno wojewódzkich konserwato-

rów zabytków jak też samych użytkowników i właścicieli historycznych założeń ogrodowych w sprawie rozszerzenia Listy, KOBiDZ, w porozumieniu z NFOŚiGW, opracował w październiku 2008 r. nową procedurę jej aktualizacji. Była ona konsultowana ze środowiskiem konserwatorskim.

W październiku 2008 r. nowa procedura została rozdana do wszystkich wojewódzkich konserwatorów zabytków, ich delegatur oraz miejskich konserwatorów zabytków. Oprócz opisu postępowania zawierała również kryteria, jakie powinny spełniać obiekty, których użytkownicy mogą czynić starania o zamieszczenie ich na Liście, oraz wykaz danych i informacji, jakie powinny być zamieszczone w składanym wniosku.

PROCEDURA AKTUALIZACJI LISTY

1. WKZ informuje właścicieli i użytkowników zabytkowych założeń ogrodowych o możliwościach dofinansowania z Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW). Informacja będzie dostępna również na stronie internetowej KOBiDZ.
2. Właściciel/użytkownik zabytkowego ogrodu zgłasza się do WKZ lub jego delegatury z wnioskiem o umieszczenie na Liście, przedkładając całościowy plan działań zmierzających do zachowania i odtworzenia wartości historycznego ogrodu (w formie krótkiego opisu lub koncepcji rewaloryzacji, jeśli taką posiada).
3. WKZ wstępnie opiniuje wniosek uwzględniając wymienione poniżej kryteria oraz przeprowadza ocenę przed-

* Autorka jest pracownikiem Pracowni Kształtowania Polityki Konserwatorskiej KOBiDZ.

- stawionych działań pod względem formalno-prawnym.
4. WKZ przesyła listę obiektów wnioskowanych do umieszczenia na Liście wraz z opinią zawierającą ocenę według wymienionych niżej kryteriów i złożonymi przez wnioskodawcę załącznikami do KOBiDZ (do końca I kwartału 2009 r.).
 5. KOBiDZ przeprowadza merytoryczną ocenę przedstawionych propozycji działań w celu weryfikacji obiektów, po czym aktualizuje Listę.
 6. Każdorazowo wnioskując o dofinansowanie ze środków NFOŚiGW na kolejne zadania, właściciel obiektu wpisanego na Listę preferencyjną parków i ogrodów zabytkowych dla Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej przekazuje za pośrednictwem WKZ do oceny merytorycznej KOBiDZ dokumentację projektową dotyczącą bieżącego zadania wraz z opisem wpływu, jaki realizacja tego zadania będzie miała na całościowy proces konserwacji ogrodu zabytkowego.
 7. Na wniosek WKZ, KOBiDZ przeprowadza merytoryczną ocenę przebiegu realizowanych prac.
 8. Dopuszcza się skreślenie obiektu z Listy, jeżeli jego właściciel/użytkownik w ciągu 3 lat od daty umieszczenia na Liście nie wystąpi do NFOŚiGW z wnioskiem o dofinansowanie prac.

O dofinansowanie z NFOŚiGW mogą ubiegać się:

1. obiekty, których wartość (historyczna, artystyczna, przyrodnicza) zostanie uznana przez WKZ i KOBiDZ za wyróżniającą. Preferowane będą obiekty o znaczeniu ponadregionalnym. Zadania w obiektach niższej rangi mogą być dofinansowywane z wojewódzkich, powiatowych i gminnych funduszy ochrony środowiska i gospodarki wodnej. Za dodatkowy atut należy uznać dotychczasowe starania i/lub dokonania inwestora dla zachowania wartości ogrodu zabytkowego, a także znaczenie tego obiektu dla dobra publicznego;
2. obiekty niezależnie od typu własności. Preferowane będą obiekty znajdujące się we władaniu Skarbu Państwa. W przypadku obiektów prywatnych warunkiem jest udostępnienie obiektu zwiedzającym (na warunkach określonych przez właściciela, jednakże w uzgodnieniu z WKZ. Zaleca się m.in. zamieszczenie takiej informacji na stronie internetowej obiektu lub w przewodnikach turystycznych);
3. wyłącznie obiekty spełniające wymogi formalno-prawne:
 - a) znajdujące się w rejestrze zabytków. W sytuacji braku wpisu do rejestru zabytków, należy w pierwszej kolejności rozpocząć procedurę wpisu, jeśli WKZ zdecyduje o udzieleniu wnioskodawcy poparcia w staraniu się o dofinansowanie,
 - b) posiadające uregulowaną sytuację własnościową,

- c) preferowane będą obiekty położone na obszarach chronionych, w tym Natura 2000;
4. obiekty posiadające całościowy plan działania i/lub projekt rewaloryzacji dla obiektu. Dla zadań wnioskowanych do dofinansowania w dalszym etapie wymagane będą programy, projekty lub opracowania szczegółowe. Obiekty nie posiadające całościowego planu działania nie powinny uzyskać poparcia WKZ.

Wniosek o umieszczenie na Liście preferencyjnej parków i ogrodów zabytkowych dla Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej” powinien zawierać:

- dane charakteryzujące obiekt (nazwa, lokalizacja, powierzchnia),
- dane zgłaszającego,
- rodzaj własności,
- stosunek własności,
- informację o wpisie do rejestru zabytków,
- czy obiekt znajduje się w obrębie obszaru Natura 2000 (informacje można uzyskać w urzędach administracji terenowej, w Wydziałach Ochrony Środowiska lub znaleźć w Internecie),
- opis całościowego planu działania, program planowanych prac lub projekt rewaloryzacji,
- dokumentację projektową dotyczącą zadania, o dofinansowanie którego wnioskodawca się ubiega,
- opis dotychczas wykonanych prac konserwatorskich,
- proponowane warunki udostępnienia obiektu i rozpo-swzechnienia informacji o dostępności.

PROCES TWORZENIA NOWEJ LISTY

KOBiDZ rozpatrzył 88 wniosków nadesłanych przez użytkowników zabytkowych parków i ogrodów. Ich zawartość była bardzo zróżnicowana. Dotyczyło to przede wszystkim opisu całościowego planu działania, który był rozpatrywany szczególnie pod kątem poszanowania zachowanej substancji zabytkowej w procesie rewaloryzacji historycznego ogrodu. Tyłko nieznaczna część wniosków zawierała wyczerpujące informacje, pozostałe zaś były na tyle lakoniczne, że trudno było wnioskować o prawidłowości planowanych inwestycji.

W przedsięwzięciu tym nie wzięły udziału wojewódzkie urzędy ochrony zabytków z pięciu województw oraz miejscy konserwatorzy zabytków, pomimo że otrzymali pisma informujące.

W celu utworzenia nowej Listy została powołana komisja (zarządzenie dyrektora KOBiDZ nr 7/2009), w skład której weszli specjaliści z Pracowni Kształtowania Polityki Konserwatorskiej, z długoletnim stażem w zakresie rewaloryzacji historycznych ogrodów. Komisja, oceniając wnioski, brała pod uwagę kryteria podane w nowej procedurze. Mając na względzie za-

bytkowy charakter obiektu, szczególną uwagę zwracała na przedstawiany całościowy plan działania pod kątem poszanowania substancji zabytkowej.

Po wnikliwej analizie nadesłanych materiałów, a także wizji lokalnej w wybranych obiektach, sporządzono Listę preferencyjną zabytkowych parków i ogrodów dla Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, na którą zakwalifikowały się 74 obiekty (zał. 1).

Dlaczego tak dużo? Pierwotnym założeniem przy tworzeniu Listy preferencyjnej było bowiem selekcjonowanie obiektów najbardziej prestiżowych. Tego również oczekiwano od służb konserwatorskich. Dlatego dużym zaskoczeniem była zarówno liczba przysłanych wniosków, jak też rodzaj obiektów, w większości nie należących do założeń ogrodowych wyróżniających się w polskiej sztuce ogrodowej. Niezrozumiałe było też niezgłoszenie się użytkowników ogrodów najcenniejszych.

W rezultacie postanowiono zastosować się do wyboru wojewódzkich konserwatorów zabytków, jednakże z pewnym ograniczeniem. Część wniosków została odrzucona, mimo że wszystkie nadesłane wnioski otrzymały wcześniej pozytywną opinię WKZ. Zdaniem komisji, część zgłoszonych obiektów nie powinna być premiowana wpisem na nową Listę ponieważ:

- działania inwestycyjne prowadzone obecnie lub ostatnio zrealizowane w zabytkowym parku miały charakter modernizacji, nastawionej na realizację współczesnych, użytecznych celów, zmierzających do komercjalizacji obiektu kosztem jego wartości zabytkowych. Zakres wykonywanych prac, takich jak wznoszenie wielkich kubatur, modernizacje układu dróg i układu wodnego oraz układu kompozycyjnego zieleni, z zastosowaniem współczesnych materiałów oraz gatunków roślinnych, a także wprowadzanie bogatego programu rekreacji czynnej, przerasta skalę historycznego parku i zmienia jego charakter. Takie działania prowadzą do zniszczenia zachowanej substancji zabytkowej, a tym samym do bezpowrotnej utraty szansy na przywrócenie danemu obiektowi jego historycznych i artystycznych wartości;
- przedstawiony plan działania nie obejmował całego założenia parkowego w granicach jego wpisu do rejestru zabytków;
- przedstawiony plan działania dotyczył tylko części zakresu tematycznego właściwego dla parków zabytkowych z pominięciem układu przestrzenno-kompozycyjnego, układu wodnego itd. Proces inwestycyjny nie idzie w kierunku rewaloryzacji;
- znaczny stopień przekształcenia obiektu, włącznie z brakiem dominandy układu (pałacu, dworu), przy

planowanej równocześnie zmianie funkcji obiektu (z ogrodu przy rezydencji na park wiejski), nie daje szans na przywrócenie wartości zabytkowej kompozycji w procesie rewaloryzacji;

- jest niejasna sytuacja własnościowa obiektu;
- brak planu i pomysłu na zagospodarowanie obiektu zabytkowego, brak jakichkolwiek działań.

Uwagi szczegółowe dotyczące każdego odrzuconego wniosku przekazano, za pośrednictwem WKZ, do informacji wnioskodawcy.

KILKA UWAG O AKTUALNEJ SYTUACJI W REWALORYZOWANYCH OBIEKTACH

Analiza nadesłanych wniosków, poprzedzająca utworzenie nowej Listy, pozwoliła rozpoznać w zarysie aktualną sytuację historycznych parków i ogrodów, co wzbudziło niepokój o dalsze losy tej grupy zabytków. W znacznej mierze zły stan wielu parków historycznych wynika z niewiedzy i niekompetencji projektantów. Większość dołączonych do wniosków projektów (choć na tym etapie nie było to wymagane) nie spełniała standardów dokumentacji konserwatorskiej. Z opracowań tych wynikało niezrozumienie metod konserwacji, które przede wszystkim powinny zapewnić ochronę zachowanej substancji zabytkowej. Niektóre rozwiązania projektowe były bardzo kontrowersyjne. W przypadku ich realizacji dany park zostanie trwale przekształcony i utraci zabytkowy charakter, a tym samym szansę na przywrócenie mu historycznych i artystycznych wartości.

Część z tych obiektów, w których rozwiązania projektowe budziły kontrowersje, została mimo to umieszczona na Liście ze względu na swoją ponadregionalną wartość zabytkową. Zastrzeżono przy tym konieczność zmian w przedstawionych rozwiązaniach projektowych, w kierunku utrzymania zabytkowego charakteru parku. Za konieczne uznano przeprowadzenie badań i analiz zachowanej substancji zabytkowej w parku, poprzedzające opracowanie koncepcji rewaloryzacji.

Niepokój o losy historycznych założeń ogrodowych wzrósł jeszcze bardziej, gdy przeprowadzono wizję lokalną w wybranych obiektach, w których trwają obecnie prace rewaloryzacyjne.

Prowadzone w tych obiektach działania inwestycyjne mają charakter modernizacji. Zakres wykonywanych prac, takich jak wznoszenie nowych, często wielkich kubatur, zmienia zasadniczo układ kompozycyjno-przestrzenny parku oraz jego odbiór na tle krajobrazu, jak też wewnątrz parku. Kubatury te silnie oddziałują na przestrzeń parku i stają się nowymi dominantami, przytłaczającymi dominantę historyczną.

Przy realizacji gospodarki drzewostanem zauważono niepokojące zjawisko: pod hasłem tzw. czysz-

TAK BYŁO

TAK JEST

1. Uzasadnione usuwanie samosiewu – odsłonięcie osi widokowej. Wszystkie fot. I. Wilder-Nurek.

czenia parku z samosiewu usuwane są w dużej części lub całkowicie wszystkie młode zadrzewienia oraz warstwa krzewów. O ile zasadne jest i wskazane usuwanie takiej roślinności w tych miejscach układu kompozycyjno-przestrzennego parku, gdzie konieczne jest uczytelnienie, np. na osi widokowej (il. 1) oraz we wnętrzach ogrodu czy też przy odtwarzaniu drogi, o tyle niedopuszczalne jest całkowite jej usuwanie

2. Tzw. czyszczenie parku – usuwanie całego podrostu.

w obrębie grup, klombów i skupin, gdzie stanowi ona nową generację drzew podtrzymujących trwałość historycznego układu zieleni (il. 2).

Kolejnym niepokojącym zjawiskiem jest leczenie drzew. Według najnowszych badań dotyczących pielęgnacji drzew tylko uzasadnione, pojedyncze przypadki (np. okazy lub pomniki przyrody) należy poddać procesowi leczenia, pozostałe zaś pozostawić samej przyrodzie, gdyż nadmierna ingerencja człowieka więcej szkodzi niż pomaga.

Przy rewaloryzacji układu roślinnego zauważono wprowadzanie nasadzeń współczesnych gatunków, niezgodnych z doborami historycznymi. Zmienia to charakter i nastrój zabytkowego parku i powoduje utratę jego wyjątkowości. Park staje się wówczas

współczesnym, zapewne ładnym obiektem, jednakże bez magii, jaką ma w sobie każdy historyczny ogród.

Przy rewaloryzacji układu drogowego prowadzone są szeroko zakrojone prace, często przerastające skalę obiektu. Zwrócono uwagę na bardzo głębokie korytowanie dróg pieszych (il. 3) oraz wprowadzanie wysokich krawężników i stosowanie materiałów współczesnych (beton) (il. 4).

Nieuzasadnione głębokie korytowanie dróg parkowych stanowi zagrożenie dla starodrzewu.

Zauważono również nagminne wprowadzanie do parków kostki i płyty granitowej w przekonaniu, że jako kamień naturalny stanowi odpowiedni materiał dla obiektów zabytkowych. Tymczasem stosowanie go w parkach i ogrodach jest uzasadnione tylko w przypadkach potwierdzonych przekazami historycznymi. Kostka i płyty granitowe nadają drogom i ścieżkom sztywny i obcy wyraz, co powoduje cał-

3. Nieuzasadnione głębokie korytowanie dróg parkowych stanowi zagrożenie dla starodrzewu.

4. Zastosowanie współczesnych materiałów zmienia charakter historycznej drogi parkowej.

5. Kostka granitowa nadaje drogom parkowym sztywny i obcy wyraz.

TAK BYŁO

W TRAKCIE REALIZACJI

6. Czy potrzebne są działania inwestycyjne w tak dużym zakresie?

kowite zniekształcenie pierwotnej myśli projektanta. (il. 5)

Brak jest przy tym należytego poszanowania dla zachowanej substancji zabytkowej. Często spotykana całościowa rozbiórka historycznych nawierzchni powoduje utratę wartości tego składnika kompozycji (il. 6).

Zauważono również brak zabezpieczenia drzew.

Przy rewaloryzacji układów wodnych wątpliwości budzą stosowane w obiektach zabytkowych sposoby umacniania brzegów zbiorników wodnych. Niezro-

zumiało jest odchodzenie od starych sprawdzonych metod stosowania faszyny lub gliny i wprowadzanie w ich miejsce umocnień w postaci kamieni w zaprawie betonowej, co w przestrzeni usztywnia linię brzegową i uniemożliwia wprowadzanie roślinności przywodnej.

W wielu zaobserwowanych przypadkach warto rozważyć, czy działania inwestycyjne trzeba przeprowadzać w tak dużym zakresie i czy raczej nie należałoby skoncentrować się na konserwacji (il. 7).

Reasumując powyższe, wypada powtórzyć za nestorami naszego konserwatorstwa: *primum non nocere* – w działaniu przede wszystkim nie należy szkodzić, dobierając zawsze funkcję do właściwego

NAWIERZCHNIE HISTORYCZNE

NAWIERZCHNIE „ZREWALORYZOWANE”

7. Niezrozumiała jest ta „rewaloryzacja” nawierzchni.

zabytku, nigdy zaś odwrotnie! Dlatego też wszelkie działania inwestycyjne w parkach zabytkowych muszą bezwzględnie być poprzedzone wnikliwymi badaniami i studiami w kierunku odczytania historycznego układu kompozycyjnego i zachowanej substancji zabytkowej, w wyniku czego zostaną opracowane wytyczne konserwatorskie określające kierunek rewaloryzacji.

Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, w oparciu o swoje statutowe cele i w trosce o zapewnienie prawidłowości i wysokiej jakości prac konserwatorskich w parkach zabytkowych, przyjął zobowiązanie opiniowania prac rewaloryzacyjnych, które będą współfinansowane przez Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej.

Załącznik 1

**LISTA PREFERENCYJNA ZABYTKOWYCH PARKÓW I OGRODÓW
dla
NARODOWEGO FUNDUSZU OCHRONY ŚRODOWISKA I GOSPODARKI WODNEJ**

**opracowana przez
Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków**

Województwo/Placówka WKZ /Miejscowość	Obiekt	Wnioskodawca
DOLNOŚLĄSKIE		
Wrocław		
Bagno, gm. Oborniki Śląskie	park pałacowy	Wyższe Seminarium Duchowne Salwatorianów w Bagnie
Brzeg Dolny, gm. loco	park pałacowy	Urząd Miejski w Brzegu Dolnym
Goszcz, gm. Twardogóra	park pałacowy	Gmina Twardogóra
Jelcz-Laskowice, gm. loco	park pałacowy	Urząd Miasta i Gminy Jelcz-Laskowice
Szczodre, gm. Długołęka	park pałacowy	Gmina Długołęka
Del. Jelenia Góra		
Bolesławiec, gm. Bolesławiec	planty miejskie	Prezydent Miasta Bolesławiec
Bolesławiec, gm. Bolesławiec	park przy gimnazjum	Prezydent Miasta Bolesławiec
Brunów, gm. Lwówek Śląski	park pałacowy	Edward Rzeźwicki
Bukowiec, gm. Mysłakowice	park pałacowy	Fundacja Doliny Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej
Ciechanowice, gm. Marciszów	park pałacowy	Pałac Ciechanowice S.C., A. Wójcik, D. Michalak
Jelenia Góra	park przy Zamku Paulinum	Fundacja Doliny Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej
Jelenia Góra-Cieplice	park Norweski	Miasto Jelenia Góra
Jelenia Góra-Jagniątkowo	park przy willi	Muzeum Miejskie „Dom G. Hauptmanna”
Kliczków, gm. Osiecznica	park pałacowy	INTEGER – Zamek Kliczków, Centrum Konferencyjno-Wypoczynkowe Sp. z o.o.
Łupki k. Wlenia	park pałacowy	Arkadia Sp. z o.o. Pałac Lenno w Łupkach
Lwówek Śląski, gm. Lwówek Śląski	planty miejskie	Burmistrz Gm. i Miasta Lwówek Śląski
Mysłakowice, gm. Mysłakowice	park pałacowy	Gmina Mysłakowice
Niwnice, gm. Lwówek Śląski	park pałacowy	Burmistrz Gm. i Miasta Lwówek Śląski
Radomierzyce, gm. Zgorzelec	park pałacowy	Maria Dobrowolny-Głowacka
Rząsiny, gm. Gryfów Śląski	park pałacowy	Pałac Rząsiny Sp. z o.o.
Staniszów, gm. Podgórzyn	park pałacowy	Wacław Dzida

Del. Legnica Brennik, gm. Ruja	park pałacowy	Dom Pomocy Społecznej dla Dorosłych „Prząśnik”
Chojnów, gm. Chojnów	park miejski	Burmistrz Miasta Chojnów
Jakubów, gm. Radwanice	park pałacowy	Gmina Radwanice
Stara Rudna, gm. Rudna	park pałacowy	Państwowe Gospodarstwo Leśne, Lasy Państwowe, Nadleśnictwo Lubin
Gaworzyce, gm. Gaworzyce	park pałacowy	Gmina Gaworzyce
Dalków, gm. Gaworzyce	park pałacowy	Józef Płocha
Del. Wałbrzych Henryków, gm. Ziębice	ogród klasztorny	Archidiecezja Wrocławska
Kamieniec Ząbkowicki, gm. loco	park leśny	Lasy Państwowe Nadleśnictwo Henryków
Książ, m. Wałbrzych	park pałacowy	Urząd Gminy w Kamieńcu Ząbkowickim
Zagórze Śląskie, gm. Walim	zespół zamkowy	Urząd Miasta w Wałbrzychu
	park pałacowy	Caritas Diecezji Świdnickiej
LUBELSKIE		
Del. Biała Podlaska Biała Podlaska	zespół zamkowy	Gmina Miejska Biała Podlaska
Międzyrzec Podlaski	park pałacowy	Miasto Międzyrzec Podlaski
Radzyń Podlaski	park pałacowy	Miasto Radzyń Podlaski
LUBUSKIE		
Zielona Góra Nietków, gm. Czerwieńsk	arboretum	Gmina Czerwieńsk
Żary	park pałacowy	Burmistrz Miasta Żary
Łęknica, gm. loco	Park Mużakowski	Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków
ŁÓDZKIE		
Del. Piotrków Trybunalski Białaczów, gm. loco	park pałacowy	Starostwo Powiatowe w Opocznie
Cieszanowice, gm. Gorzkowice	park dworski	Stanisław Więcek
Mroczków Gościnne, gm. Opoczno	park dworski	Gmina Opoczno
Stawowiczki, gm. Paradyż	park dworski	Artur Bagiński
Wolbórz, gm. loco	park pałacowy	Zespół Szkół Rolniczych CKU im. A. F. Modrzewskiego w Wolborzu
Del. Skierniewice Krośniewice, gm. loco	park pałacowy	Urząd Miejski w Krośniewicach
Oporów, gm. loco	ogród zamkowy	Muzeum – Zamek w Oporowie
Skierniewice	park miejski	Urząd Miasta Skierniewice
Walewice, gm. Bielawy	park pałacowy	Stadnina Koni Walewice Spółka z o.o.
MAZOWIECKIE		
Warszawa Adamowizna, gm. Grodzisk Mazowiecki	park „Chełmonie”	Burmistrz Grodziska Mazowieckiego
Guzów, gm. Wiskitki	park pałacowy	Michał Sobański, Izabela Ponińska
Jabłonna, gm. Jabłonna	park pałacowy	Dom Zjazdów i Konferencji PAN
Otrębusy, gm. Brwinów	park dworski	Państwowy Zespół Pieśni i Tańca „Mazowsze”
Podkowa Leśna, gm. Podkowa Leśna	park miejski	Gmina Podkowa Leśna

Del. Ciechanów Gołotczyzna, gm. Sońsk Opinogóra, gm. loco Sławęcin, gm. Biezuń Szreńsk, gm. loco	park dworski park zamkowy park dworski park zamkowy	Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie Muzeum Romantyzmu w Opinogórze Gmina Biezuń Urząd Gminy Szreńsk
Del. Ostrołęka Ślężany, gm. Dąbrówka	park pałacowy	Centrum Administracji PKO BP S.A.
Del. Płock Brochów, gm. Tułowice Żelazowa Wola, gm. Sochaczew	park dworski park przy Domu urodzenia Fryderyka Chopina	Narodowy Instytut Fryderyka Chopina Narodowy Instytut Fryderyka Chopina
Del. Radom Chlewiska, gm. Chlewiska Czarnolas, gm. Policzna Gostomia, gm. Nowe Miasto nad Pilicą Orońsko, gm. loco Warka Winiary, gm. Warka	park pałacowy park dworski park pałacowy park pałacowy park pałacowy	Manor House Sp.z.o.o Muzeum im. J. Malczewskiego w Radomiu Lech i Barbara Staniszewscy Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego w Warce
Del. Siedlce Mińsk Mazowiecki Siedlce Siedlce Wola Wodyńska, gm. Wodynie	park miejski park pałacowy „Aleksandria” park miejski – Park Stary (Park Stencla) park dworski	Urząd Miasta w Mińsku Mazowieckim Prezydent Miasta Siedlce Prezydent Miasta Siedlce Urząd Gminy Wodynie
PODLASKIE		
Białystok Białystok Białowieża, gm. Hajnówka Choroszcz, gm. loco	Ogród pałacowy Branickich park pałacowy Ogród Letniej Rezydencji Branickich	Miasto Białystok Białowieski Park Narodowy Muzeum Podlaskie w Białymstoku
ŚWIĘTOKRZYSKIE		
Kielce Sancygniów, gm. Działoszyce	park pałacowy	Grzegorz Bałaga
WARMIŃSKO-MAZURSKIE		
Olsztyn Kwitajny, gm. Paśłek Sztynort Mały, gm. Węgorzewo	park pałacowy park dworski	Martin Balawajder Edyta i Jacek Kuźmiczy
ZACHODNIOPOMORSKIE		
Szczecin Rusowo, gm. Ustronie	park pałacowy	Gmina Ustronie Morskie

Warszawa, dn. 12 maja 2009 roku